CHRISTIAN
CLOT

ALEX
NIKOLAVITCH

DIM-D

CAPTAIN SIR RICHARD FRANCIS

BURTON

NAAR DE BRONNEN VAN DE NIJL

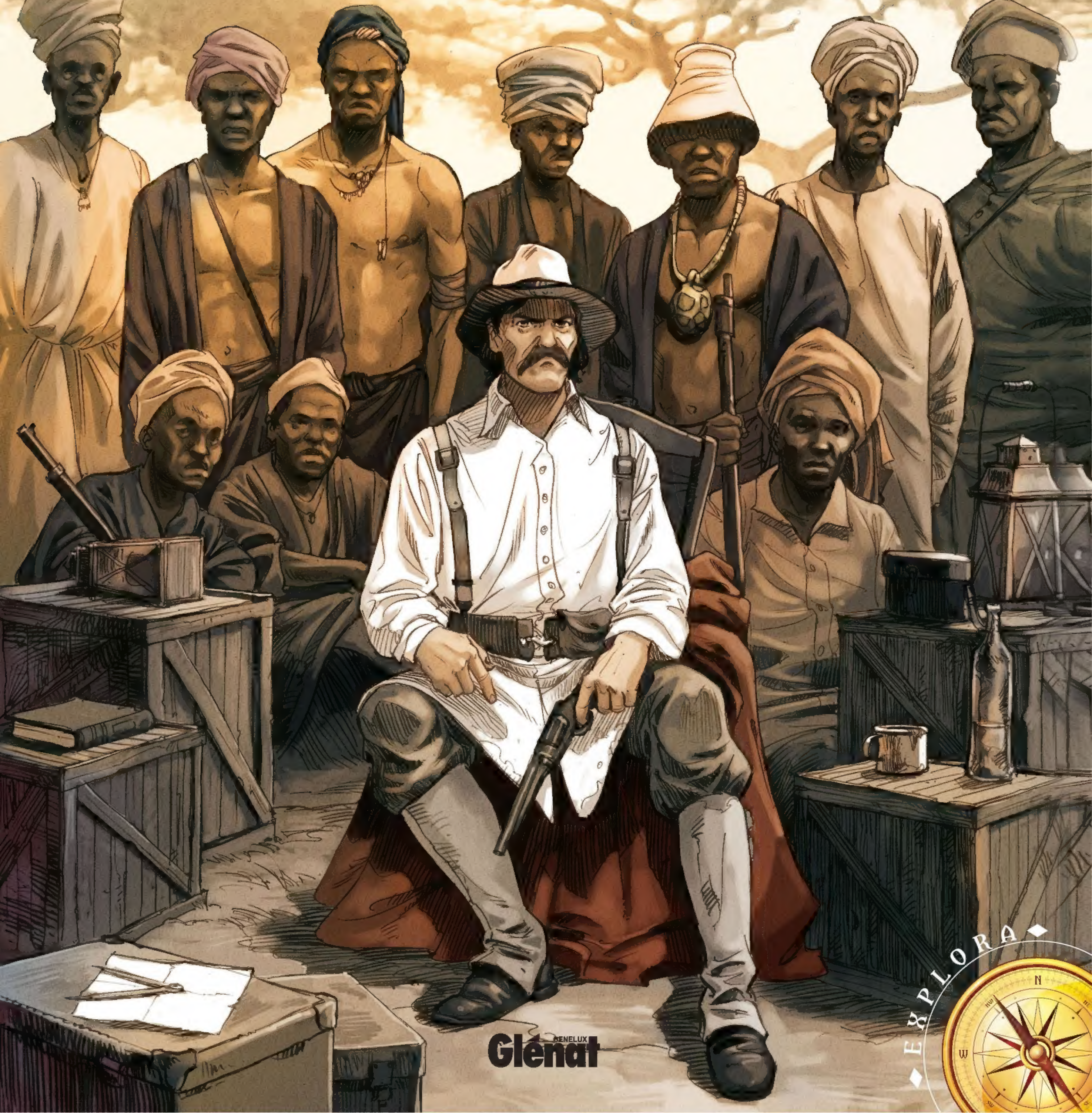

NAAR DE BRONNEN VAN DE NIJL

Scenario: Alex Nikolavitch
Tekeningen: Dim-D
Découpage: Hong Kim-Seang
Inkleuring: Hugo Poupelin
Omslag: Jean-Baptiste Hostache

Algemeen concept: Christian Clot
Supervisie: Elyum Studio

Glénat Benelux

Voorwoord

Hoe moeten we Richard Francis Burton beschrijven? Er zijn meer dan twintig biografieën aan hem gewijd, hij was de inspiratiebron van veel romans en films, hij schreef of vertaalde zelf tientallen boeken over allerlei onderwerpen, waaronder zijn eigen expedities, etnografie, schermen, oriëntalisme en erotiek. Hij was militair, ontdekkingsreiziger, schermer, schrijver, linguïst, spion, etnoloog en diplomaat, hij deed dat allemaal en nog zocht hij altijd naar iets nieuws. Met zijn virtuoze vermommingen kwam hij bijna overal binnen en dankzij zijn talent voor talen – hij sprak er meer dan dertig, dialecten niet meegerekend – kon hij zich onder de lokale bevolking mengen en begreep hij hun manier van leven en denken beter dan wie ook. Hij interesseerde zich voor elk detail, niets ontging hem. Hij werd aangetrokken tot het onbekende, was verzot op het gevaar. Als er ooit een geboren ontdekkingsreiziger was, dan was het wel Richard F. Burton. Zijn studie van lokale zeden en gebruiken en zijn geografische beschrijvingen zijn nog steeds waardevol en vormen een uniek ooggetuigeverslag van de wereld in het midden van de negentiende eeuw. Hij was ook een bedreven provocateur die altijd klaarstond om de goegemeente te choqueren en te ontregelen, zowel in het hart van het 'wilde' Afrika als op een chic feestje of in de Londense society. Hij hield overmatig van vrouwen en liet zich niets verbieden, wat hem ertoe aanzette grenzen op te zoeken en waar mogelijk te overschrijden. Ook nu nog worden zijn expedities beschouwd als sterke staaltjes die niemand onberoerd laten. Maar hij wordt door ons misschien niet herinnerd zoals hij gewild had. Na zijn expeditie met John Hanning Speke naar de bronnen van de Nijl was hij zo verbitterd dat hij nooit meer op ontdekkingsreis zou gaan. Hij stierf op hoge leeftijd in bed. Een tragisch einde voor een man zoals hij...

CHRISTIAN CLOT
van het Genootschap van Franse Ontdekkingsreizigers

Schutbladen: BNF / Johannes Blaeu, 1662. Afbeelding uit de Atlas Major.

www.glenat.be
© 2012. Uitgeverij Glénat, Couvent Sainte-Cécile, 37 rue Servan - 38000 Grenoble
Alle rechten van reproductie, vertaling en aanpassing zijn nadrukkelijk voorbehouden voor alle landen.
© 2012. Glénat Benelux n.v. - voor de Nederlandse taal
D/2012/4607/59
ISBN: 978-9-0696-9953-0
Gedrukt in september 2012 door Pollina in Frankrijk, op papier dat afkomstig is uit duurzaam beheerde bossen.

SOMALISCHE KUST, 1855.
WE WORDEN AANGEVALLEN... JOHN, STROYAN, GRIJP JE WAPENS!

RICHARD, WE MOETEN VLUCHTEN!
VLUCHTEN? EN AL HET MATERIEEL ACHTERLATEN... NOOIT!
HET ZIJN ER TE V...
ARGH... RICHARD...
JOHN!

DAGERAAD.
JE... JE HAD NOOIT TERUG MOETEN KOMEN, RICHARD... JE KAAK...
LAAT ME ACHTER! ZE ZITTEN ONS OP DE HIELEN!
IK... IK BEN GRUWELIJK GEFOLTERD. ALS DOOR EEN WONDER KON IK ONTSNAPPEN.
DAAR! WE ZIJN GERED!
DE ANDEREN... ZIJN DOOD. ALLEMAAL.

ROYAL GEOGRAPHICAL SOCIETY. LONDEN, JUNI 1856.
'T IS HIER.
KAPITEIN JOHN HANNING SPEKE, SIR.
KAPITEIN SPEKE! BLIJ DAT U BENT OPGEKNAPT.
IK HEB M'N BEST GEDAAN SNEL WEER OP DE BEEN TE ZIJN.
UITERAARD. U WILDE MIJ SPREKEN?
JA, MENEER DE VOORZITTER. HET GAAT OM BURTONS EXPEDITIE NAAR MIDDEN-AFRIKA.
OP ZOEK NAAR DE BRONNEN VAN DE NIJL, BEDOELT U? EEN SCHITTEREND PROJECT, UNANIEM GESTEUND DOOR DE DIRECTIE VAN DIT GENOOTSCHAP.
IK WEET DAT HIJ NIET ALLEEN VERTREKT, EN OM OPEN KAART MET U TE SPELEN: IK WIL MEE!
DAT VERZOEK VERWACHTTE IK UITERAARD AL, KAPITEIN. IK MAAK ME ECHTER ENIGE ZORGEN OVER UW VERSTANDHOUDING MET BURTON NA... DE GEBEURTENISSEN IN SOMALIË.
WEET U ZEKER DAT U NOG MET UW VRIEND OVERWEG KUNT? NOG AFGEZIEN VAN UW GEZONDHEID...

HIJ REDDE MIJN LEVEN, SIR! EN IK VOEL ME PRIMA.
U BEGRIJPT DAT IK GEEN ENKEL RISICO WIL NEMEN! DE BRONNEN VAN DE NIJL ZIJN NOG ALTIJD HET GROOTSTE MYSTERIE UIT DE GESCHIEDENIS. EINDELIJK MOGEN WE HOOP KOESTEREN: IN HET HART VAN AFRIKA ZOUDEN ER GROTE MEREN LIGGEN.
MAAR 'T IS EEN LIJDENSWEG OM ER TE KOMEN! EEN LANGE EN GRUWELIJKE REIS. BURTON IS EXCENTRIEK EN IMMOREEL, MAAR EEN DOORZETTER!
GREAT WATERS?
DENKT U HET VOL TE HOUDEN? ACCEPTEERT U BURTON ZOALS HIJ IS?
ZIJN METHODEN ZIJN VAAK WEINIG ORTHODOX.
IK KEN BURTON EN ZIJN GEWOONTEN. MAAR IK BEN DE BESTE SCHUTTER VAN ENGELAND. IK ZOU TAL VAN SPECIMENS VOOR U KUNNEN MEEBRENGEN. EN VOORAL... IK BEN ENGELSMAN, SIR.
HET KLOPT DAT DE IERSE AFKOMST VAN ONZE VRIEND ME SOMS ZORGEN BAART.
HET WELSLAGEN VAN ZO'N ONDERNEMING MAG NIET BEZOEDELD WORDEN DOOR ANDERE DAN PUUR ENGELSE AANSPRAKEN. BESCHOUWT U UZELF ALS DE AANGEWEZEN MAN OM BURTON TERZIJDE TE STAAN, SPEKE?
IK BEN DE AANGEWEZEN MAN OM DEZE EXPEDITIE TOT EEN GROOT SUCCES VOOR ONS LAND TE MAKEN, SIR. MAAR NIET ALS TWEEDE MAN.
IK WIL DEZELFDE BEVOEGDHEDEN, DESNOODS OFFICIEUS. BIJ ONZE TERUGKEER HEBT U DAN, NAAST BURTON, EEN ECHTE ENGELSMAN ALS LEIDER VAN DE EXPEDITIE!

Zanzibar, 14 juni 1857.
Wat wil je nou nog? Ik heb je al gezegd dat we dragers genoeg hebben.
Mij kennen, m'neer!
Mij kennen! Mij kennen de verre streken!
En de zee tussen de Maanbergen!
De Maanbergen?
Ken... ken jij de weg?
Sidi Bombay kennen! Het lange water! Het grote water! En stamtalen spreken! Sidi Bombay veel gereisd!
Goed dan. Ik neem je in dienst, Sidi Bombay. Kom morgen naar de handelspost.
Dank u, m'neer! Dank u!

JE BENT NAÏEF, JOHN.
SORRY?
DAAR KIJK JE VAN OP, HÈ?
WAAROM BEN JE ME IN VERMOMMING GEVOLGD?
ZO KAN IK BETER OPGAAN IN DE MENIGTE. IK TREK NIET DE AANDACHT VAN KLAPLOPERS DIE BLANKEN VAN ALLES OP DE MOUW SPELDEN.
TOCH WIL IK HEM GRAAG INHUREN. IK VERTROUW HEM MEER DAN DIE AFGHANEN EN BALOETSJEN DIE ONS BEGELEIDEN.
IN MIJN OGEN VULLEN ZE ONZE EXPEDITIE PERFECT AAN. MET HEN ERBIJ BEN IK KLAAR OM MORGEN TE VERTREKKEN.
GOED, DAN HOOP IK DAT MIJN NIEUWE GIDS OP TIJD KOMT!

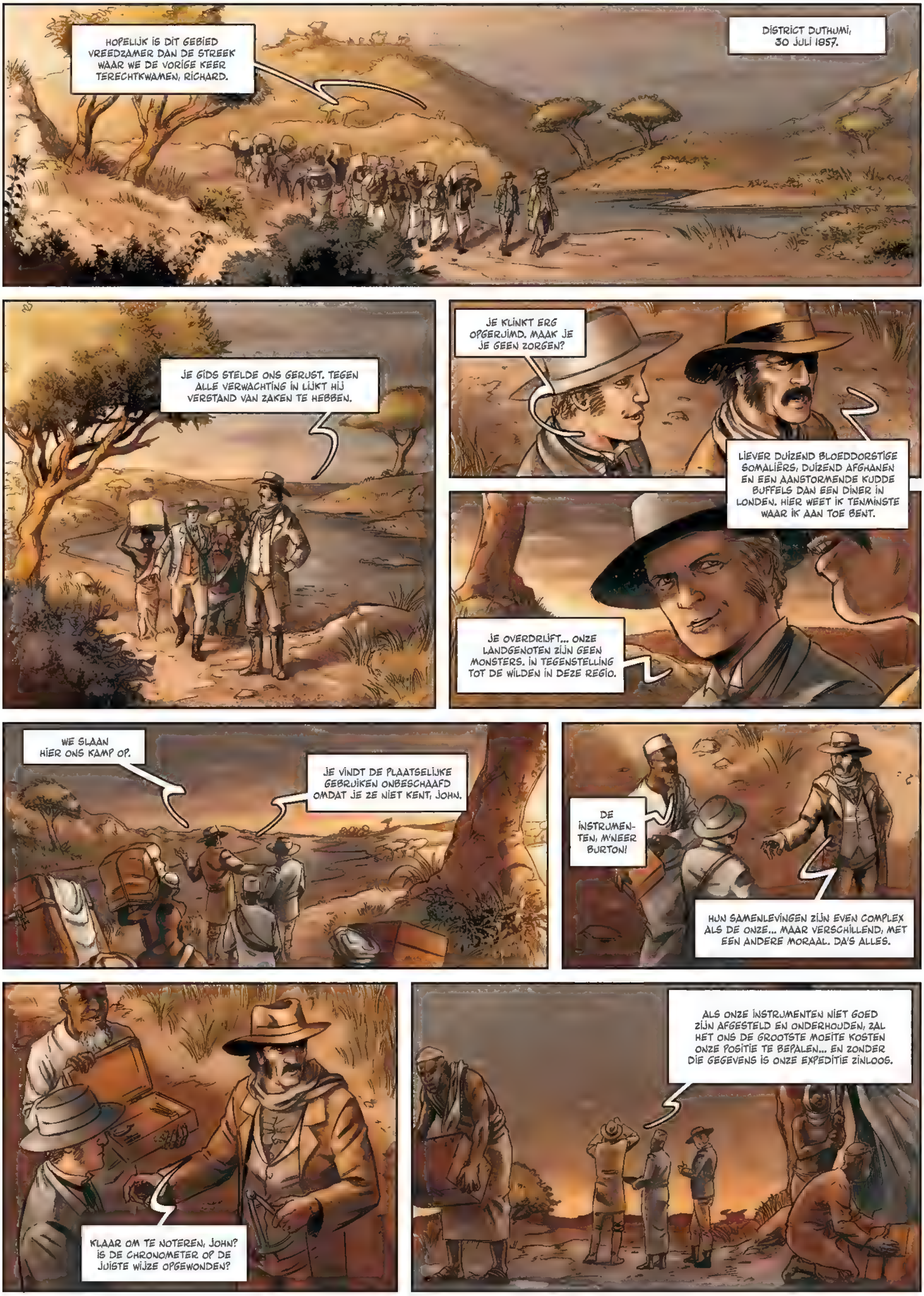
DISTRICT DUTHUMI, 30 JULI 1857.
HOPELIJK IS DIT GEBIED VREEDZAMER DAN DE STREEK WAAR WE DE VORIGE KEER TERECHTKWAMEN, RICHARD.
JE GIDS STELDE ONS GERUST. TEGEN ALLE VERWACHTING IN LIJKT HIJ VERSTAND VAN ZAKEN TE HEBBEN.
JE KLINKT ERG OPGERUIMD. MAAK JE JE GEEN ZORGEN?
LIEVER DUIZEND BLOEDDORSTIGE SOMALIËRS, DUIZEND AFGHANEN EN EEN AANSTORMENDE KUDDE BUFFELS DAN EEN DINER IN LONDEN. HIER WEET IK TENMINSTE WAAR IK AAN TOE BENT.
JE OVERDRIJFT... ONZE LANDGENOTEN ZIJN GEEN MONSTERS. IN TEGENSTELLING TOT DE WILDEN IN DEZE REGIO.
WE SLAAN HIER ONS KAMP OP.
JE VINDT DE PLAATSELIJKE GEBRUIKEN ONBESCHAAFD OMDAT JE ZE NIET KENT, JOHN.
DE INSTRUMENTEN, M'NEER BURTON!
HUN SAMENLEVINGEN ZIJN EVEN COMPLEX ALS DE ONZE... MAAR VERSCHILLEND, MET EEN ANDERE MORAAL. DA'S ALLES.
KLAAR OM TE NOTEREN, JOHN? IS DE CHRONOMETER OP DE JUISTE WIJZE OPGEWONDEN?
ALS ONZE INSTRUMENTEN NIET GOED ZIJN AFGESTELD EN ONDERHOUDEN, ZAL HET ONS DE GROOTSTE MOEITE KOSTEN ONZE POSITIE TE BEPALEN... EN ZONDER DIE GEGEVENS IS ONZE EXPEDITIE ZINLOOS.

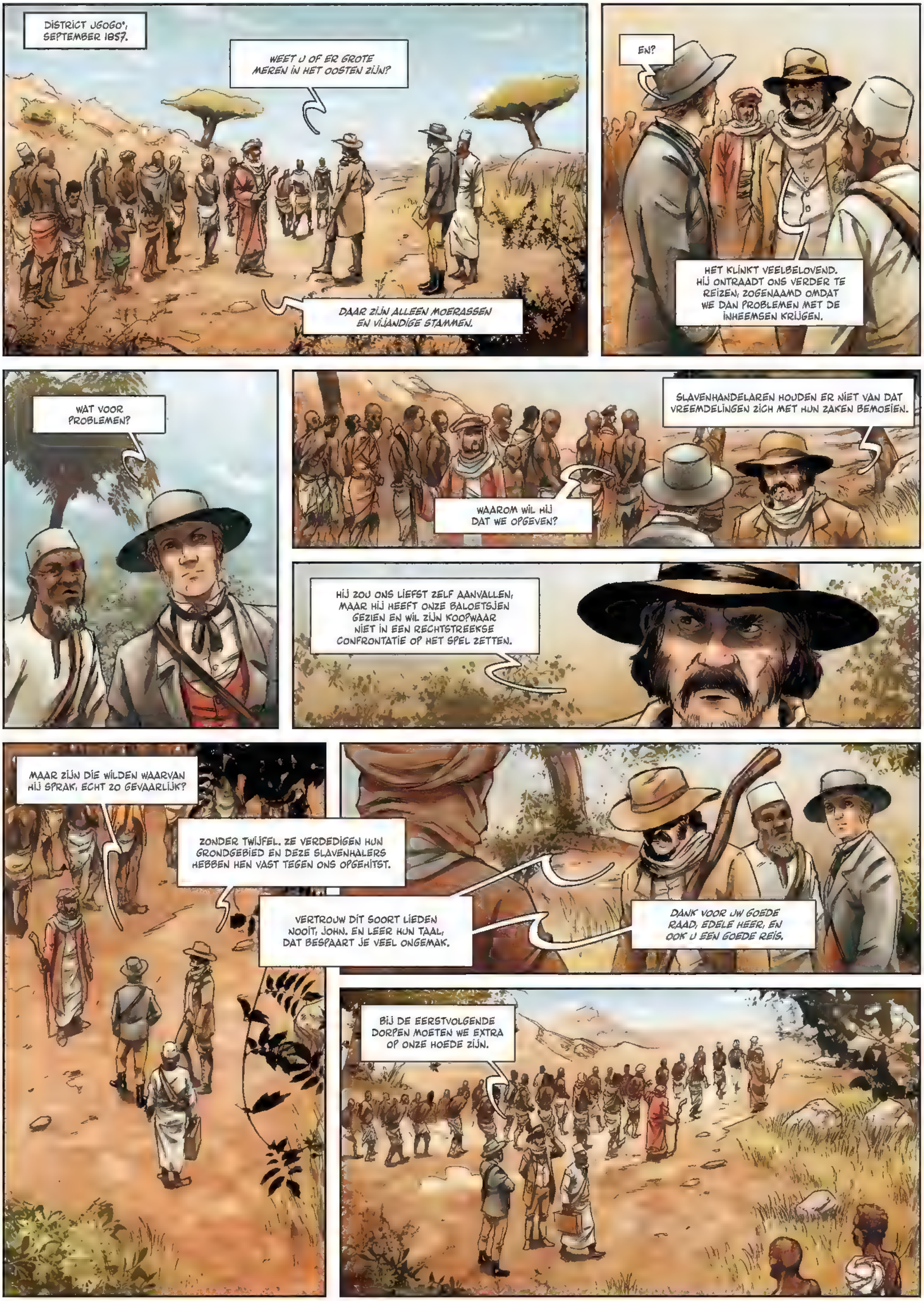

* HET HUIDIGE PARK MIKUMI

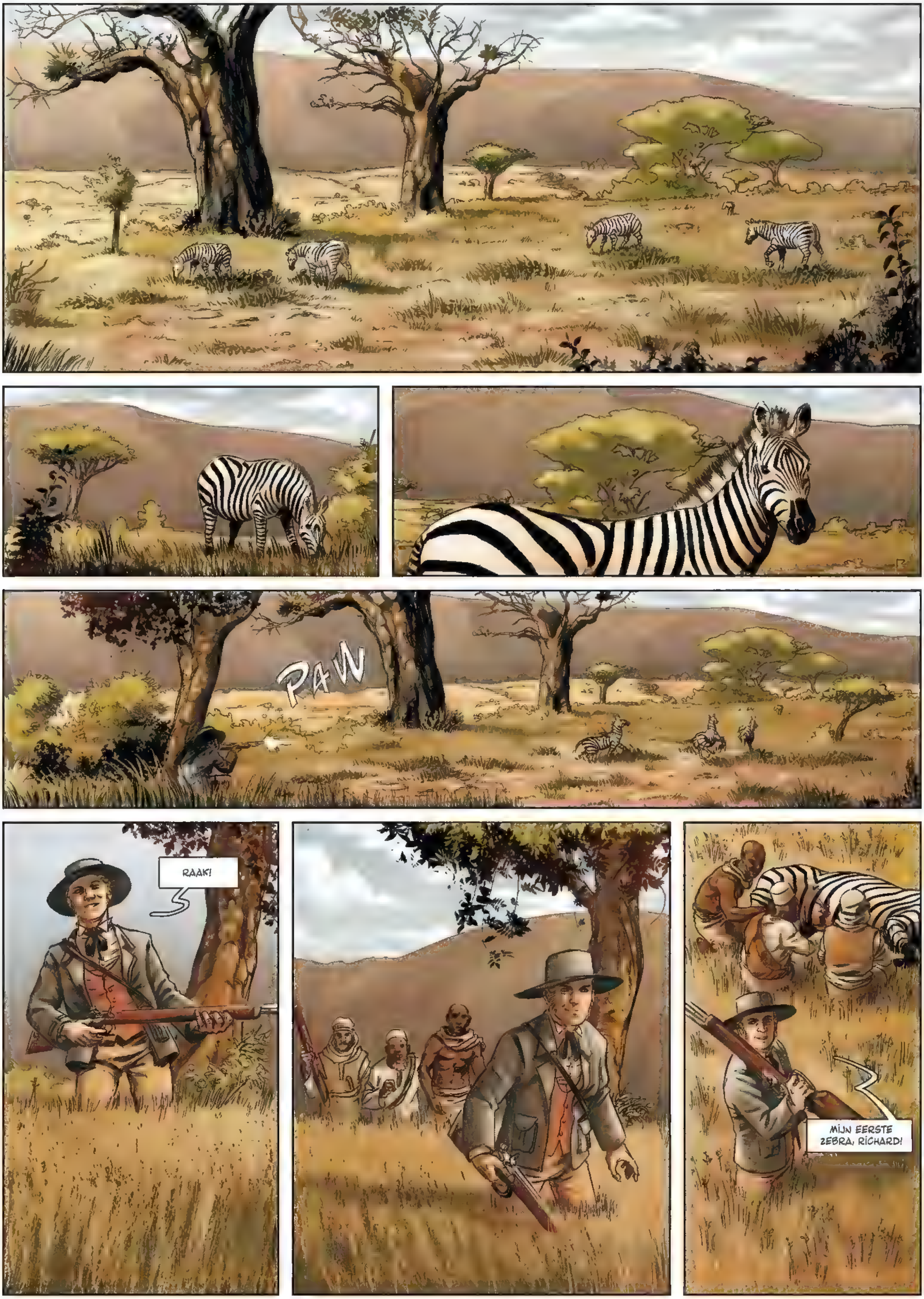
PAW
RAAK!
MIJN EERSTE ZEBRA, RICHARD!

JIJ VERMAAKT JE NOGAL, ZIE IK.
SIDI BOMBAY, GEEF OPDRACHT HEM TE VILLEN. IK NEEM DE HUID MEE NAAR ENGELAND.
VIND JE 'T ECHT NUTTIG DAT SOORT DINGEN MEE TE SJOUWEN?
TOE, RICHARD... HET ZIJN SPECIMENS! EN GEEN JAGER ZONDER TROFEEËN.
IK HOOP EEN LEEUW TE DODEN.
JOHN! WE ZIJN HIER NIET OM BEESTEN TE SCHIETEN!
JIJ MISSCHIEN NIET, MAAR IK WEL! DE BRONNEN ZIJN NET ZO GOED JACHTWILD!
IS HET VOOR JOU EEN SPORT? GEWOON EEN UITDAGING? STOMME IDIOOT...
IEDER ZIJN UITDAGING. DIT IS DE MIJNE. WAT IS DE JOUWE? KUN JIJ EEN ZEBRA NEERLEGGEN OP TWEEHONDERD PASSEN AFSTAND, RICHARD?

MDABURU,
15 OKTOBER 1857.
HIJ ZEGT DAT HIJ GEWAARSCHUWD IS DOOR VRIENDEN VAN ZIJN VOLK. ONZE KARAVAAN BRENGT DROOGTE, VEEZIEKTEN EN SLECHTE MAGIE.
JE HAD GELIJK, RICHARD. PERSOONLIJK HAD IK LIEVER DAT JE ONGELIJK HAD GEHAD, MAAR...
IK VERGIS ME ZELDEN, JOHN.
JE BEWEERDE NOG WEL GEEN ENKELE VAN DE STREEKTALEN TE SPREKEN.
DAT WAS DRIE WEKEN GELEDEN.
IK NEEM AAN DAT ZE ONS GEEN PROVIAND WILLEN LEVEREN.
DAT ZIT ER NIET IN. WE KUNNEN BETER SNEL WEGGAAN.
AAAAAAAAAAAAAHHHH
WAT IS DAT NU WEER?
HET LIJKT WEL EEN VROUWENSTEM, M'NEER SPEKE.
WAT GEBEURT ER?
DE WEEËN VAN ZIJN ACHTSTE, FAVORIETE VROUW ZIJN BEGONNEN.
WE DENKEN DAT JULLIE KOMST ONGELUK BRENGT EN DAT ZE HAAR KIND ZAL VERLIEZEN.
IK MAG DAN HUN TAAL NIET VERSTAAN, HUN BLIKKEN SPREKEN BOEKDELEN.
SIDI BOMBAY, LAAT DE BALOETSJEN ZICH GEREED-HOUDEN OM TE VECHTEN.

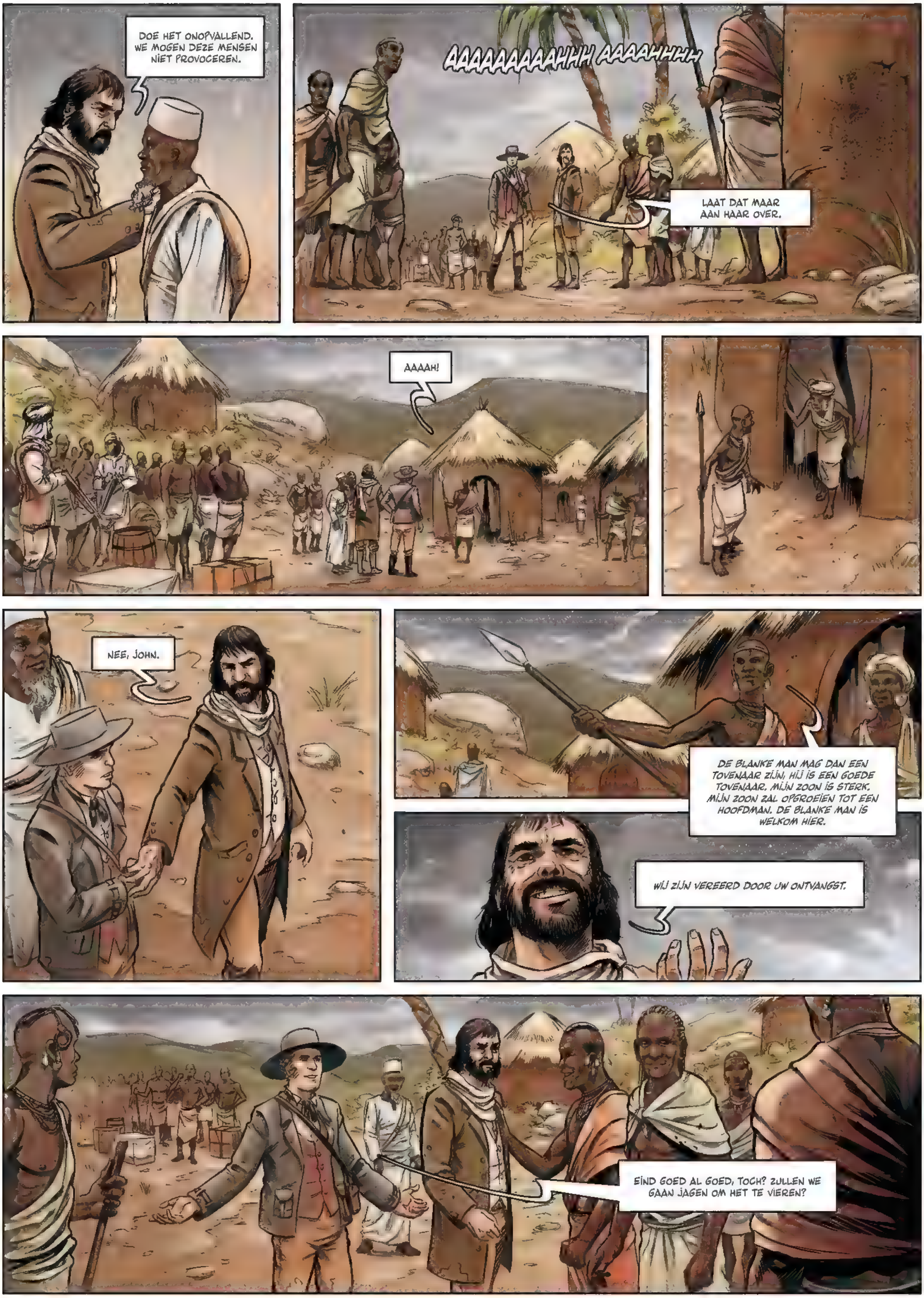
DOE HET ONOPVALLEND. WE MOGEN DEZE MENSEN NIET PROVOCEREN.
AAAAAAAAAHHH AAAAHHHH
LAAT DAT MAAR AAN HAAR OVER.
AAAAH!
NEE, JOHN.
DE BLANKE MAN MAG DAN EEN TOVENAAR ZIJN, HIJ IS EEN GOEDE TOVENAAR. MIJN ZOON IS STERK. MIJN ZOON ZAL OPGROEIEN TOT EEN HOOFDMAN. DE BLANKE MAN IS WELKOM HIER.
WIJ ZIJN VEREERD DOOR UW ONTVANGST.
EIND GOED AL GOED, TOCH? ZULLEN WE GAAN JAGEN OM HET TE VIEREN?

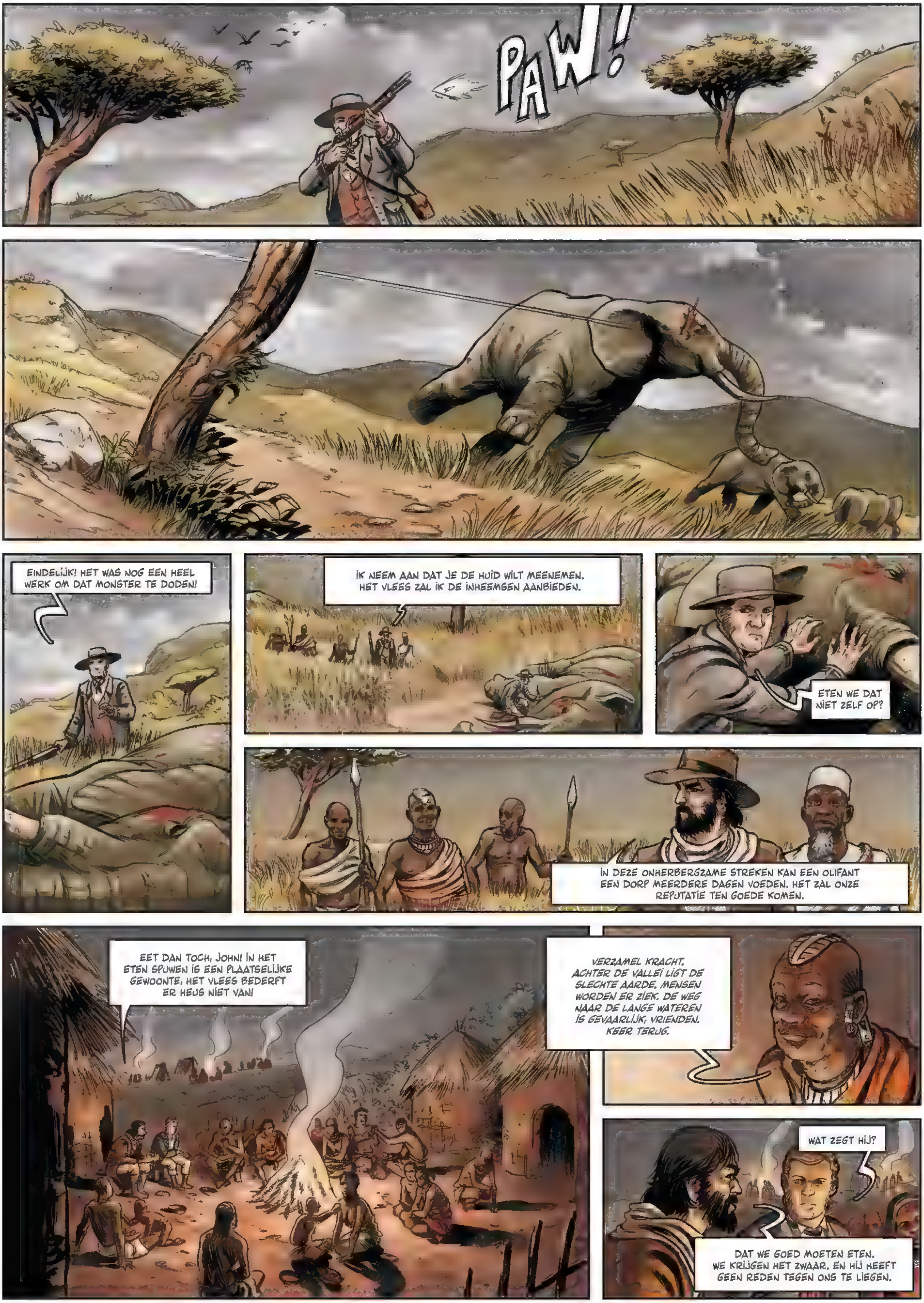
PAW!
EINDELIJK! HET WAS NOG EEN HEEL WERK OM DAT MONSTER TE DODEN!
IK NEEM AAN DAT JE DE HUID WILT MEENEMEN. HET VLEES ZAL IK DE INHEEMSEN AANBIEDEN.
ETEN WE DAT NIET ZELF OP?
IN DEZE ONHERBERGZAME STREKEN KAN EEN OLIFANT EEN DORP MEERDERE DAGEN VOEDEN. HET ZAL ONZE REPUTATIE TEN GOEDE KOMEN.
EET DAN TOCH, JOHN! IN HET ETEN SPUWEN IS EEN PLAATSELIJKE GEWOONTE, HET VLEES BEDERFT ER HEUS NIET VAN!
VERZAMEL KRACHT. ACHTER DE VALLEI LIGT DE SLECHTE AARDE. MENSEN WORDEN ER ZIEK. DE WEG NAAR DE LANGE WATEREN IS GEVAARLIJK, VRIENDEN. KEER TERUG.
WAT ZEGT HIJ?
DAT WE GOED MOETEN ETEN. WE KRIJGEN HET ZWAAR. EN HIJ HEEFT GEEN REDEN TEGEN ONS TE LIEGEN.

KAZEH*,
7 NOVEMBER 1857.
OP AFSTAND LIJKT HET BIJNA BESCHAAFD.
MET REDEN, JOHN. DIT IS EEN VAN DE GROOTSTE HANDELSPOSTEN IN DIT GEBIED. EEN GOEIE PLEK OM HALT TE HOUDEN EN INLICHTINGEN IN TE WINNEN. IK KREEG DIE TIP IN ZANZIBAR.
WAT VERHANDELEN ZE?
SLAVEN EN IVOOR, M'NEER SPEKE.
WAAR WACHTEN ZE OP?
VREEMD. MET ZO VEEL MENSEN HADDEN ZE AL LANG EEN AFGEVAARDIGDE MOETEN STUREN, EEN WOORDVOERDER VAN HET PLAATSELIJKE STAMHOOFD.
MISSCHIEN LEGGEN ZE GEEN HEFFING OP. DAT ZOU VOOR HET EERST ZIJN.
IK GELOOF ER NIETS VAN.
JULLIE TWEE, VOLG ME.

ALS KONING SNAY RUST, MOET DE BERG NAAR KONING SNAY KOMEN.
MOET DE BERG NIET EERDER NAAR MOHAMMED KOMEN?
IN KAZEH IS KONING SNAY DE HEER VAN AL WAT ZICHTBAAR IS, VELDEN EN BOMEN, EN LEIDER DER GELOVIGEN. ALLES KOMT NAAR HEM ZOALS NAAR DE PROFEET.
IK BEN ZEER VEREERD DAT DE VORST ZO GOED IS MIJ TE ONTVANGEN.
WAT KOMEN JULLIE IN KAZEH VERHANDELEN, VREEMDELINGEN, EN WELK DEEL DAARVAN IS VOOR DE KONING?

WE KOMEN NIET OM HANDEL TE DRIJVEN, MAAR OM TE ZOEKEN NAAR DE GROTE WATEREN IN HET MIDDEN, WAAROVER IEDEREEN SPREEKT ZONDER ZE GEZIEN TE HEBBEN. UITERAARD BETALEN WIJ HET VERSCHULDIGDE TOLGELD AAN DE HEERSER VAN DIT GEBIED.
JE KOMT MET KRIJGERS, MAAR JE HANDEN ZIJN LEEG. KEER MORGEN TERUG, ZONDER JE KRIJGERS MAAR MET IETS WAT DE KONING INTERESSEERT.
EN?
OOK NIET?
EN DIT?

DIT DUURT NU AL TWEE WEKEN, RICHARD. ELKE DAG EIST HIJ MEER. ELKE DAG EIST HIJ IETS ANDERS... WE MOETEN EEN OPLOSSING VINDEN.
JE HEBT GELIJK, ZO IS HET GENOEG.
HET MOET...
... UIT ZIJN!
WE MOETEN ONZE REIS VOORTZETTEN. MIJN AANBOD IS HETZELFDE ALS GISTEREN, GRAAG OF NIET. IK VERTREK MORGENOCHTEND VROEG.
HET DUBBELE, DAN LATEN WE JULLIE GAAN.
NEE, ALLEEN WAT IK VANDAAG BIJ ME HEB. MORGEN VERTREK IK, GOEDSCHIKS OF KWAADSCHIKS.

SPEKE! BOMBAY!
IS HET GEREGELD?
WE ZULLEN HET OP ONZE MANIER MOETEN REGELEN. VANNACHT BREKEN WE IN ALLE STILTE HET KAMP OP EN WE KNIJPEN ERTUSSENUIT.
IN ALLE STILTE? JE MAAKT EEN GRAPJE.
'T IS DAT OF EEN AFTOCHT MET VEEL OPHEF, NAAR PLAATSELIJK GEBRUIK. DAT HEBBEN WE IN SOMALIË AL MEEGEMAAKT.
DIEPE STILTE, M'NEER BURTON. PROBEREN VANNACHT ALLES AFBREKEN.
EN ZEG DE BALOETSJEN WAAKZAAM TE BLIJVEN. JE WEET MAAR NOOIT.
JULLIE TWEE! VERZAMEL KISTEN EN ALS PIKDONKER, TENTEN AFBREKEN!

ALLES INGEPAKT.
U TEKEN GEVEN, M'NEER BURTON.
GOED, WEG-WEZEN HIER.
HOE VERDER WE WEG ZIJN ALS HET LICHT WORDT...
VERDOMME!
IN ALLE STILTE, TOCH?
NOG NIET SCHIETEN! ACHTERUIT! KALM BLIJVEN!
NU HEB IK ER GENOEG VAN!

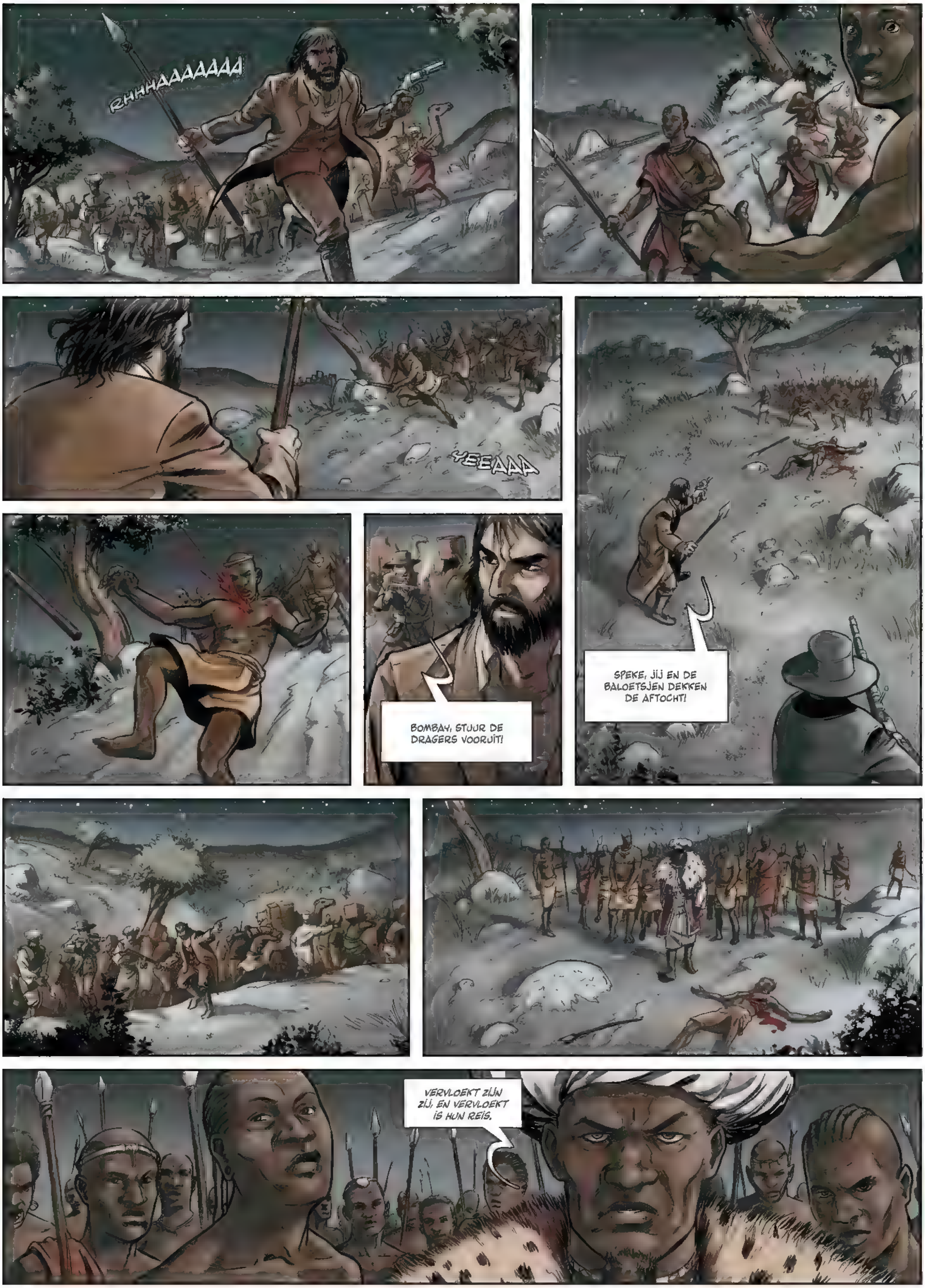
RHHHAAAAAAA
YEEAAA
BOMBAY, STUUR DE DRAGERS VOORUIT!
SPEKE, JIJ EN DE BALOETSJEN DEKKEN DE AFTOCHT!
VERVLOEKT ZIJN ZIJ, EN VERVLOEKT IS HUN REIS.

RICHARD! DE HELFT VAN DE DRAGERS IS GEDESERTEERD!
DE DRAGERS ZIJN NIET VAN BELANG... IK MAAK ME MEER ZORGEN OVER WAT ZE WELLICHT HEBBEN MEEGENOMEN.
ALLES WAT GLINSTERDE, M'NEER BURTON! METAAL EN DE REST! ALLES MEEGENOMEN!
RICHARD... DAT MEISJE...
STEL METEEN EEN LIJST OP VAN WAT ER NOG OVER IS.

MAAR RICHARD!
BEDOEL JE DE VROUW? WIL JIJ HAAR? MIJ BEST, IK HEB BELANGRIJKER DINGEN AAN MIJN HOOFD!
MAAR...
EN?
ALLE INSTRUMENTEN... DE SEXTANTEN, DE CHRONOMETERS, DE BAROMETERS. WE KUNNEN GEEN METINGEN MEER VERRICHTEN OM ONZE POSITIE TE BEPALEN...
WE HEBBEN ALLEEN NOG EEN THERMOMETER. DAARMEE KUNNEN WE DE HOOGTE SCHATTEN, MAAR IK WED DAT JIJ GEEN IDEE HEBT HOE DAT MOET!
HOE ZOU IK DAT MOETEN WETEN? DIT IS NIET MIJN SCHULD!
MET ENIGE KENNIS VAN DE PLAATSELIJKE TALEN HAD JE MEER RESPECT AFGEDWONGEN EN ZOU DIT ONS NIET ZIJN OVERKOMEN!
WAAROM HEB IK EEN SALONHELD ZOALS JIJ MEEGENOMEN?
TOT OVERMAAT VAN RAMP MOETEN WE WEKENLANG OVER MOEILIJK BEGAANBAAR TERREIN TREKKEN... GOED GEDAAN, SPEKE...

DISTRICT MSÉNÉ, 10 JANUARI 1858.
NEE! NEE! TE NAT! NOOIT BRANDEN!
AAAAH! BIJ ALLE CIPAYE-HOEREN DIE HUN ZIEKE KUT VOOR DRIE ROEPIES VERKOPEN IN DE ACHTERZAALTJES VAN...
IK BEN ER BIJNA, HET LUKT! 'T IS ERG OPGEZWOLLEN, MAAR HET LUKT!
VERDOMDE LEUGENAAR! DE OPLICHTERS OP DE PAARDENMARKT VAN LAHORE KUNNEN 'N HOOP VAN JE LEREN!
ZELFS IN DE BORDELEN VAN SINDH WAAR ZE JE VOOR EEN GRIJPSTUIVER VERMOORDEN, GAAN ZE OMZICHTIGER TE WERK.

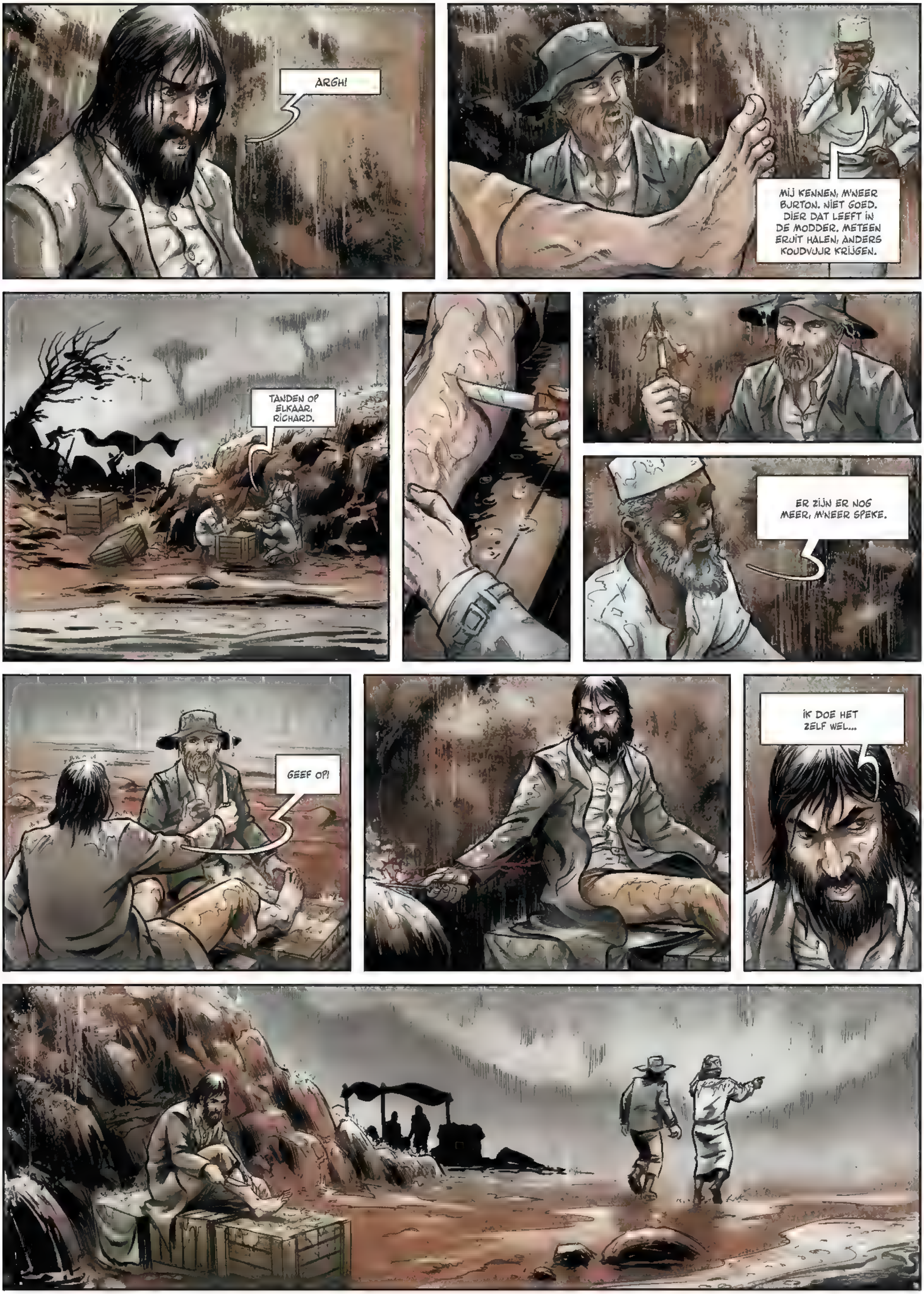
ARGH!
MIJ KENNEN, M'NEER BURTON. NIET GOED. DIER DAT LEEFT IN DE MODDER. METEEN ERUIT HALEN, ANDERS KOUDVUUR KRIJGEN.
TANDEN OP ELKAAR, RICHARD.
ER ZIJN ER NOG MEER, M'NEER SPEKE.
GEEF OP!
IK DOE HET ZELF WEL...

RICHARD? IK HOORDE JE KERMEN...
MIJN BEEN IS WEER OPGEZWOLLEN.
NIET GOED, M'NEER BURTON. NIET GOED.
WE ZOUDEN HET IN SCHOON WATER MOETEN DOMPELEN. MAAR WAAR VIND JE DAT?
JOHN?
IK ZIE ZO WEINIG DAT IK AMPER NOG DE WEG IN MIJN EIGEN HUIS ZOU KUNNEN VINDEN... WE MOETEN TERUGGAAN.
MISSCHIEN NIET. DE DRAGERS HEBBEN IETS GEZIEN!
IK KOM TERUG!
IK BEGRIJP NIETS VAN HUN GESCHREEUW...
WATER, M'NEER BURTON! GROOT WATER! HET LANGE WATER!

TANGANYIKAMEER,
12 FEBRUARI 1858.

ZET ME NEER. ALLEEN ALS IK RECHTOP AANKOM, KAN IK MET HET DORPSHOOFD ONDERHANDELEN.
VERVLOEKT!
HET GAAT HELEMAAL NIET GOED, M'NEER SPEKE.
HOPELIJK IS HIER IEMAND DIE HEM KAN BEHANDELEN.

ZEG HUN DAT WE EEN ZIEKE HEBBEN.
M'NEER BURTON ZEI DAT U MOEST BEGINNEN MET DE BEGROETINGEN, M'NEER SPEKE.
GA JE GANG, MAAR SCHIET OP. HIJ HEEFT HULP NODIG, EN GAUW.
WACHT, VERDOMME!
WAT IS ER, RICHARD?
ZE ZULLEN U GENEZEN. U SNEL WEER OP DE BEEN.
SPEKE, DOE JE BEST OM EEN BOOT TE VINDEN. WE MOETEN HET MEER VERKENNEN!

IK BEGRIJP NOG STEEDS NIETS VAN WAT HIJ ZEGT!
BOOT VERTREKT MORGEN VOOR DRIE MAANDEN NAAR HET ZUIDEN. DAARNA WIL HIJ HEM AAN ONS VERHUREN VOOR VIJFHONDERD THALERS.
HIJ HOUDT ONS NU AL TWEE WEKEN AAN HET LIJNTJE! WE GAAN OP ZOEK NAAR EEN ANDERE BOOT!
MAAR M'NEER SPEKE... DIT IS DE ENIGE BOOT VAN HET MEER.

LUKT HET, JOHN?
WE ZITTEN OP 1800 VOET HOOGTE.
1800 VOET?
MINSTENS 2000 VOET, LIJKT ME. WEET JE ZEKER DAT JE INFORMATIE KLOPT?
ABSOLUUT. DE SLAVENKOOPMAN BEVESTIGDE ME DAT ER EEN GROTE RIVIER, DE RUSIZI, VANUIT HET MEER NOORDWAARTS ZOU STROMEN. MAAR ZONDER BOOT...
IK WIL DIE RIVIER MET EIGEN OGEN ZIEN. DE BRONNEN VAN DE NIJL! OMDAT HET JE NIET GELUKT IS DIE BOOT TE HUREN, HEB IK TWEE PRAUWEN OP DE KOP GETIKT.
PRAUWEN? DAARMEE KUNNEN WE IN ELK GEVAL DE DIEREN DIE HIER LEVEN, VAN WAT DICHTERBIJ BEKIJKEN!

DAAR ZIJN ZE...
IK ZIE HET, M'NEER SPEKE. MAAR WEES VERSTANDIG!
HOEZO?
GEVAARLIJKE BEESTEN!
ONZIN! NIJLPAARDEN ZIJN ONHANDIGE DIKZAKKEN... IK HEB DRIE KROKODILLEN IN TWEE DAGEN GESCHOTEN, ZONDER ENIG PROBLEEM... IK HOOP TROUWENS DAT JE DE HUIDEN GOED GEPREPAREERD HEBT. ZE LIJKEN STERK OP DE DIEREN IN DE NIJL, MISSCHIEN EEN BEWIJS DAT...
... WE DE BRONNEN HEBBEN GEVONDEN.
PAW
WAT DOET IE NU, DIE SUKKEL?
SPEKE! O NEE... STOMME IDIOOT!

GEVAARLIJK, M'NEER SPEKE! IK ZEI HET NOG ZO!
INDERDAAD, BOMBAY... VOLGENS MIJ ZIJN ZE UIT HUN HUMEUR.
PROBEER ZE AF TE SCHRIKKEN! WE KUNNEN ZE NIET ALLEMAAL DODEN!
PAW
SPLAACH

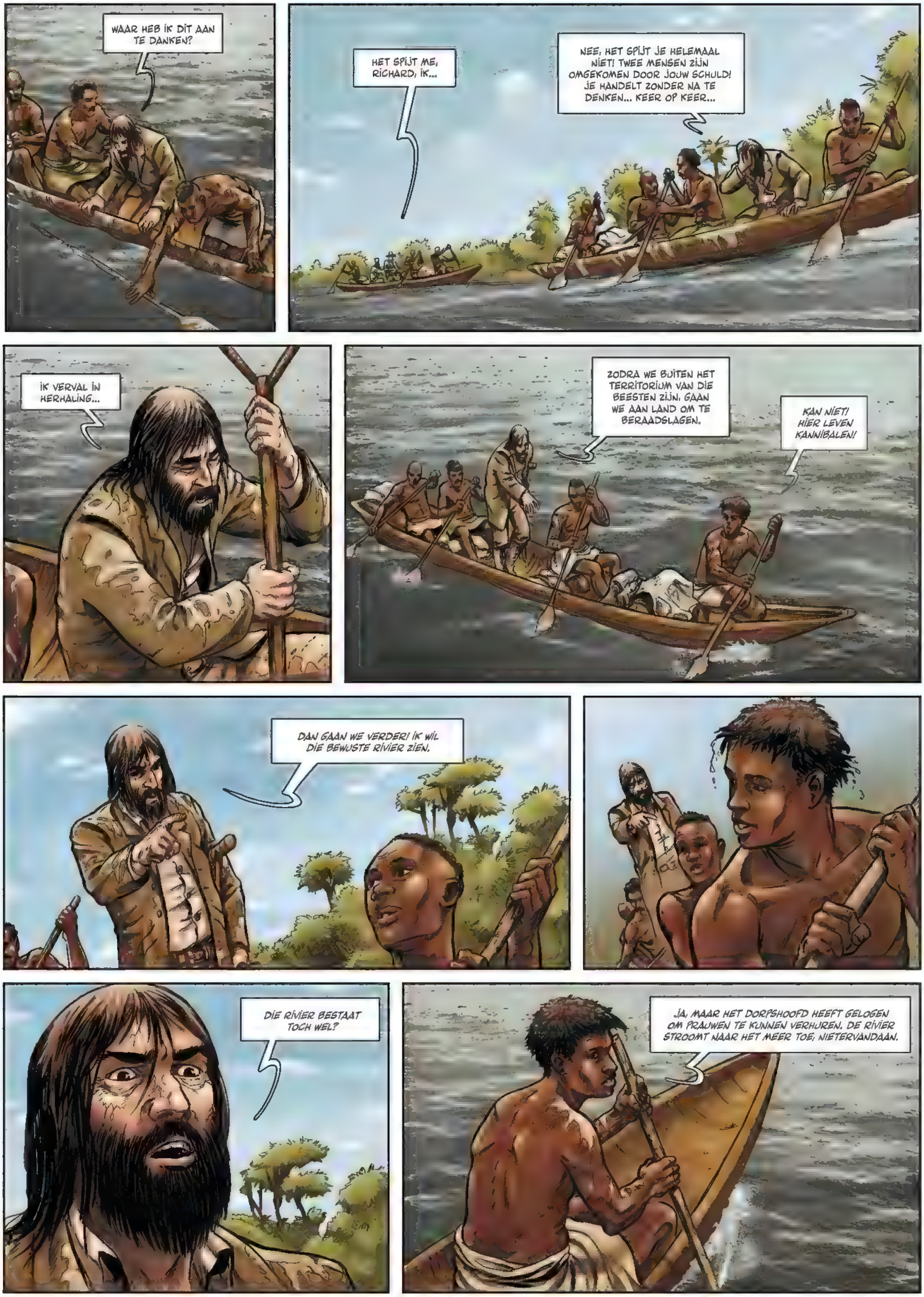
WAAR HEB IK DIT AAN TE DANKEN?
HET SPIJT ME, RICHARD, IK...
NEE, HET SPIJT JE HELEMAAL NIET! TWEE MENSEN ZIJN OMGEKOMEN DOOR JOUW SCHULD! JE HANDELT ZONDER NA TE DENKEN... KEER OP KEER...
IK VERVAL IN HERHALING...
ZODRA WE BUITEN HET TERRITORIUM VAN DIE BEESTEN ZIJN, GAAN WE AAN LAND OM TE BERAADSLAGEN.
KAN NIET! HIER LEVEN KANNIBALEN!
DAN GAAN WE VERDER! IK WIL DIE BEWUSTE RIVIER ZIEN.
DIE RIVIER BESTAAT TOCH WEL?
JA, MAAR HET DORPSHOOFD HEEFT GELOGEN OM PRAUWEN TE KUNNEN VERHUREN. DE RIVIER STROOMT NAAR HET MEER TOE, NIETERVANDAAN.

WAT ZEGT HIJ? IS ER IETS MIS?
DE BRONNEN ZIJN MISSCHIEN NIET HIER! WE ZIJN BEETGENOMEN!
JE BENT...
RICHARD?
RICHARD?
RICHARD?
ZEG DAT ZE OMKEREN, SIDI BOMBAY. ZO KUNNEN WE NIET VERDER.
MALARIA, M'NEER SPEKE. HIJ HEVIGE KOORTS.

GHHHK...
JOHN? BOMBAY?
WAT MOET DIT VOORSTELLEN? JOOOHN!
M'NEER BURTON IS WAKKER!
KAZEH, 20 JUNI 1858.
WAT DOEN WE IN KAZEH, SPEKE? WAAROM ZIJN WE TERUGGEGAAN? BEN JE HELEMAAL GEK GEWORDEN?
ONZE VOORRADEN WAREN UITGEPUT, ER ZAT NIETS ANDERS OP!
EN DE BALOETSJEN?
DAGEN GELEDEN GEDESERTEERD!
KONING KAZEH EISEN DUBBEL TOLGELD.
DAAR ZIJN WE MOOI MEE. EN WE WORDEN BEWAAKT, ZIE IK.

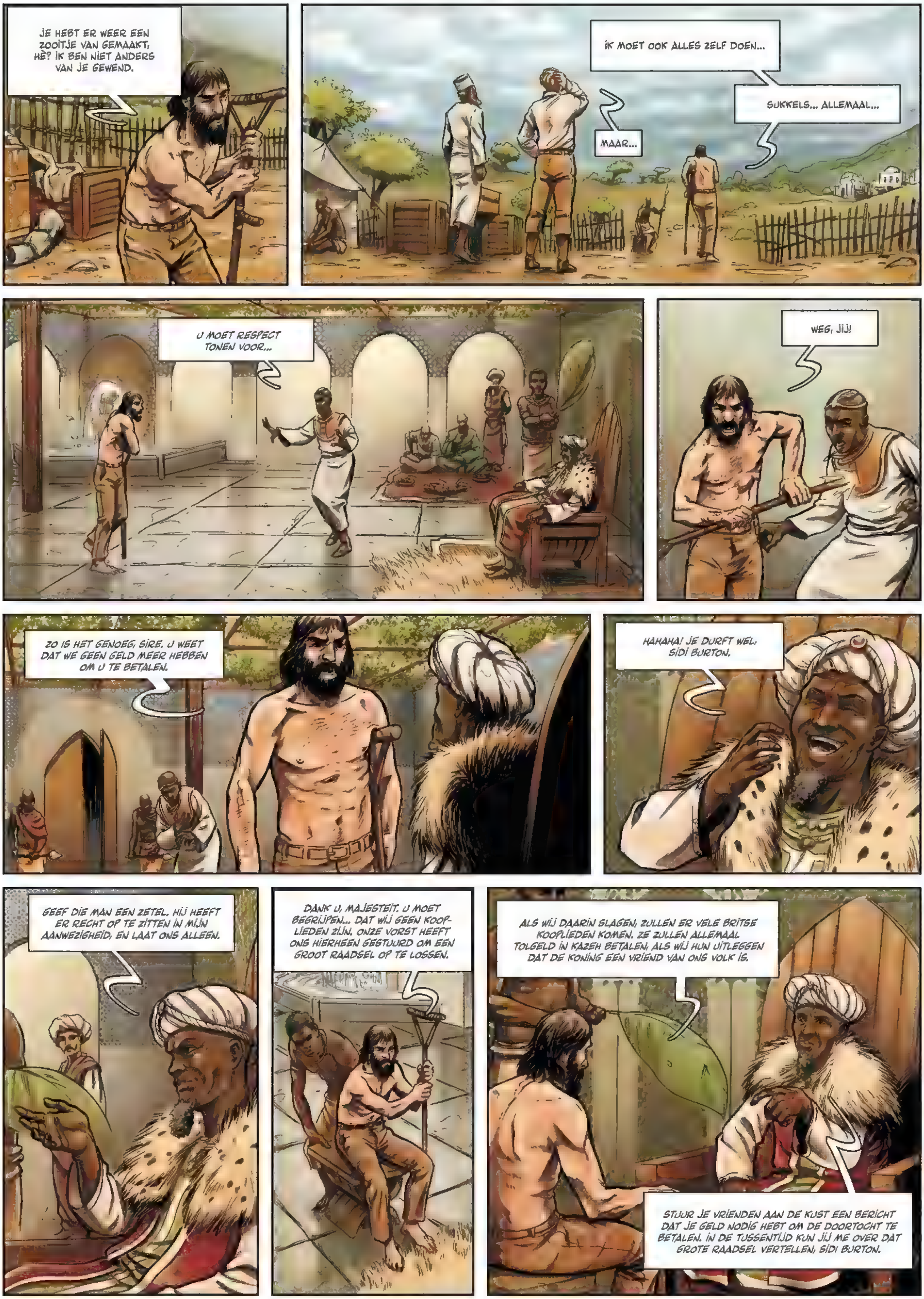
JE HEBT ER WEER EEN ZOOITJE VAN GEMAAKT, HÈ? IK BEN NIET ANDERS VAN JE GEWEND.
IK MOET OOK ALLES ZELF DOEN...
MAAR...
SUKKELS... ALLEMAAL...
U MOET RESPECT TONEN VOOR...
WEG, JIJ!
ZO IS HET GENOEG, SIRE. U WEET DAT WE GEEN GELD MEER HEBBEN OM U TE BETALEN.
HAHAHA! JE DURFT WEL, SIDI BURTON.
GEEF DIE MAN EEN ZETEL. HIJ HEEFT ER RECHT OP TE ZITTEN IN MIJN AANWEZIGHEID. EN LAAT ONS ALLEEN.
DANK U, MAJESTEIT. U MOET BEGRIJPEN... DAT WIJ GEEN KOOPLIEDEN ZIJN. ONZE VORST HEEFT ONS HIERHEEN GESTUURD OM EEN GROOT RAADSEL OP TE LOSSEN.
ALS WIJ DAARIN SLAGEN, ZULLEN ER VELE BRITSE KOOPLIEDEN KOMEN. ZE ZULLEN ALLEMAAL TOLGELD IN KAZEH BETALEN, ALS WIJ HUN UITLEGGEN DAT DE KONING EEN VRIEND VAN ONS VOLK IS.
STUUR JE VRIENDEN AAN DE KUST EEN BERICHT DAT JE GELD NODIG HEBT OM DE DOORTOCHT TE BETALEN. IN DE TUSSENTIJD KUN JIJ ME OVER DAT GROTE RAADSEL VERTELLEN, SIDI BURTON.

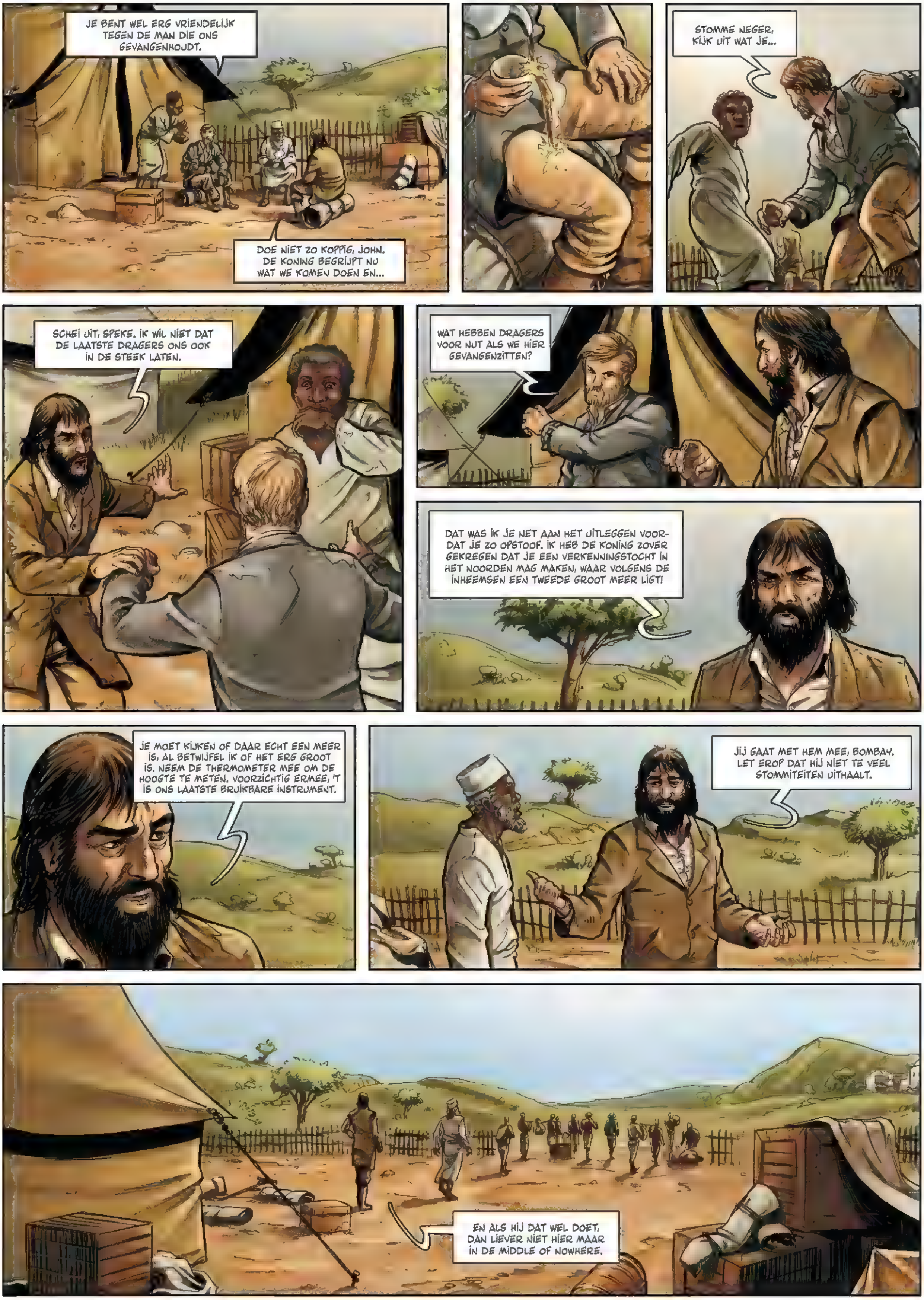
JE BENT WEL ERG VRIENDELIJK TEGEN DE MAN DIE ONS GEVANGENHOUDT.
DOE NIET ZO KOPPIG, JOHN. DE KONING BEGRIJPT NU WAT WE KOMEN DOEN EN...
STOMME NEGER, KIJK UIT WAT JE...
SCHEI UIT, SPEKE. IK WIL NIET DAT DE LAATSTE DRAGERS ONS OOK IN DE STEEK LATEN.
WAT HEBBEN DRAGERS VOOR NUT ALS WE HIER GEVANGENZITTEN?
DAT WAS IK JE NET AAN HET UITLEGGEN VOORDAT JE ZO OPSTOOF. IK HEB DE KONING ZOVER GEKREGEN DAT JE EEN VERKENNINGSTOCHT IN HET NOORDEN MAG MAKEN, WAAR VOLGENS DE INHEEMSEN EEN TWEEDE GROOT MEER LIGT!
JE MOET KIJKEN OF DAAR ECHT EEN MEER IS, AL BETWIJFEL IK OF HET ERG GROOT IS. NEEM DE THERMOMETER MEE OM DE HOOGTE TE METEN. VOORZICHTIG ERMEE, 'T IS ONS LAATSTE BRUIKBARE INSTRUMENT.
JIJ GAAT MET HEM MEE, BOMBAY. LET EROP DAT HIJ NIET TE VEEL STOMMITEITEN UITHAALT.
EN ALS HIJ DAT WEL DOET, DAN LIEVER NIET HIER MAAR IN DE MIDDLE OF NOWHERE.

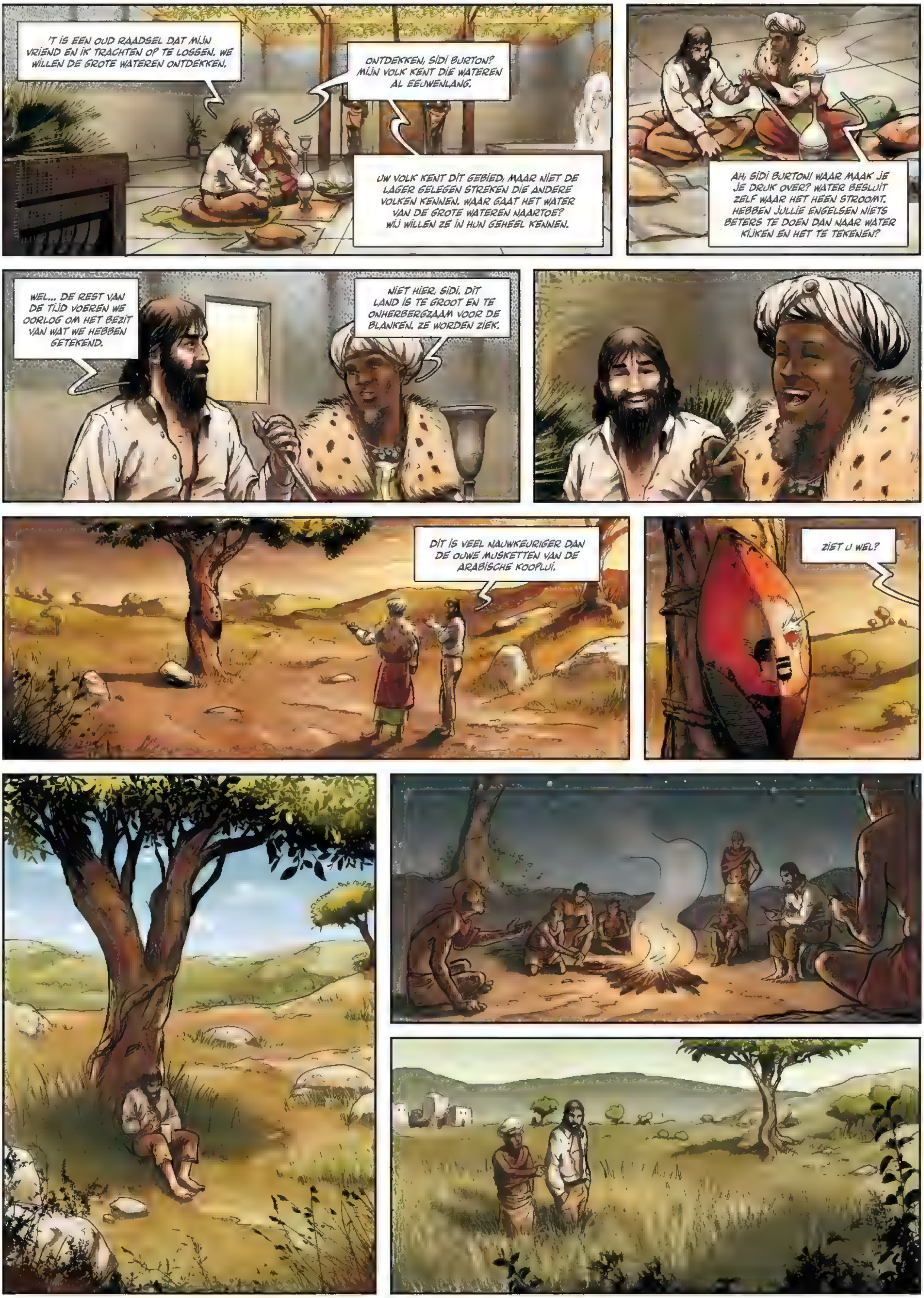
'T IS EEN OUD RAADSEL DAT MIJN VRIEND EN IK TRACHTEN OP TE LOSSEN. WE WILLEN DE GROTE WATEREN ONTDEKKEN.
ONTDEKKEN, SIDI BURTON? MIJN VOLK KENT DIE WATEREN AL EEUWENLANG.
UW VOLK KENT DIT GEBIED, MAAR NIET DE LAGER GELEGEN STREKEN DIE ANDERE VOLKEN KENNEN. WAAR GAAT HET WATER VAN DE GROTE WATEREN NAARTOE? WIJ WILLEN ZE IN HUN GEHEEL KENNEN.
AH, SIDI BURTON! WAAR MAAK JE JE DRUK OVER? WATER BESLUIT ZELF WAAR HET HEEN STROOMT. HEBBEN JULLIE ENGELSEN NIETS BETERS TE DOEN DAN NAAR WATER KIJKEN EN HET TE TEKENEN?
WEL... DE REST VAN DE TIJD VOEREN WE OORLOG OM HET BEZIT VAN WAT WE HEBBEN GETEKEND.
NIET HIER, SIDI. DIT LAND IS TE GROOT EN TE ONHERBERGZAAM VOOR DE BLANKEN. ZE WORDEN ZIEK.
DIT IS VEEL NAUWKEURIGER DAN DE OUWE MUSKETTEN VAN DE ARABISCHE KOOPLUI.
ZIET U WEL?

25 AUGUSTUS 1858.
DANK JE, MEISJE. DAT ZAL DE PIJN STILLEN.
WAAR IS HIJ? WAAR IS HIJ?
GEVONDEN, RICHARD! IK HEB DE BRON ONTDEKT!
HET NYANZAMEER WAARVAN DE INHEEMSEN SPRAKEN; TWEEHONDERD MIJL TEN NOORDEN VAN HIER: HET IS REUSACHTIG, RICHARD! HET RESERVOIR VAN DE NIJL! 'T IS ONS GELUKT! IK HEB HET GEVONDEN!
WAAR HEB JE HET OVER, JOHN? ZAG JE DE RIVIER HET MEER VERLATEN?
NEE, IK KON ER NIET OMHEEN TREKKEN. IK WILDE SNEL TERUGKOMEN OM HET AAN JOU TE VERTELLEN EN IK WAS ZIEK. MAAR IK WEET ZEKER DAT HIJ VERDER NAAR HET NOORDEN ONTSPRINGT.
KIJK, IK HEB EEN KAART VAN DE OMGEVING GETEKEND.
EEN ERG GOEIE KAART, JOHN, GEFELICITEERD. MAAR TOCH...
IK HEB DE HOOGTE GEMETEN. HET LIGT HOGER DAN HET TANGANYIKAMEER!
IN ALLE ERNST, JOHN... JE HEBT NOG NOOIT CORRECT EEN HOOGTE KUNNEN BEREKENEN... HOE WIL JE...

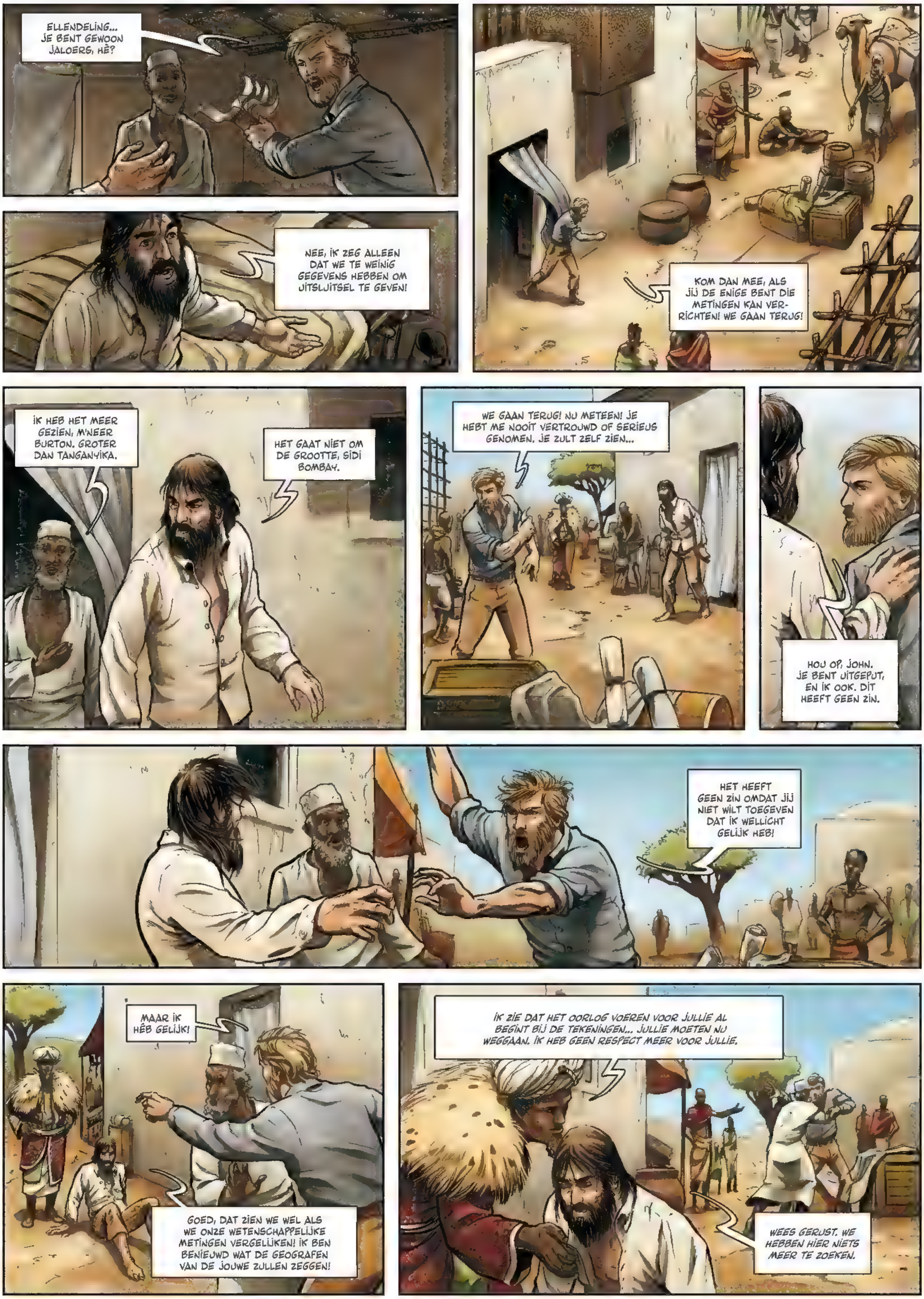
ELLENDELING... JE BENT GEWOON JALOERS, HÈ?
NEE, IK ZEG ALLEEN DAT WE TE WEINIG GEGEVENS HEBBEN OM UITSLUITSEL TE GEVEN!
KOM DAN MEE, ALS JIJ DE ENIGE BENT DIE METINGEN KAN VERRICHTEN! WE GAAN TERUG!
IK HEB HET MEER GEZIEN, M'NEER BURTON. GROTER DAN TANGANYIKA.
HET GAAT NIET OM DE GROOTTE, SIDI BOMBAY.
WE GAAN TERUG! NU METEEN! JE HEBT ME NOOIT VERTROUWD OF SERIEUS GENOMEN. JE ZULT ZELF ZIEN...
HOU OP, JOHN. JE BENT UITGEPUT, EN IK OOK. DIT HEEFT GEEN ZIN.
HET HEEFT GEEN ZIN OMDAT JIJ NIET WILT TOEGEVEN DAT IK WELLICHT GELIJK HEB!
MAAR IK HÉB GELIJK!
GOED, DAT ZIEN WE WEL ALS WE ONZE WETENSCHAPPELIJKE METINGEN VERGELIJKEN! IK BEN BENIEUWD WAT DE GEOGRAFEN VAN DE JOUWE ZULLEN ZEGGEN!
IK ZIE DAT HET OORLOG VOEREN VOOR JULLIE AL BEGINT BIJ DE TEKENINGEN... JULLIE MOETEN NU WEGGAAN. IK HEB GEEN RESPECT MEER VOOR JULLIE.
WEES GERUST. WE HEBBEN HIER NIETS MEER TE ZOEKEN.

HET WAS BUSHMEAT. NIET MEER GOED.
VOL WORMEN. NIET MEER GOED, M'NEER BURTON.
HEEFT HIJ DAT GEGETEN? WE HEBBEN NIETS MEER OM HET VLEES VEILIG TE BEWAREN.
GISTEREN VLEES LEEK NOG GOED.
IN DEZE TOESTAND KAN HIJ ONMOGELIJK VERVOERD WORDEN.
ARME KEREL. DIT ROTLAND WORDT ONZE DOOD, HÈ?
IK HEB NOG WAT THEE GEVONDEN. DAAR KNAP JE VAN OP.
N... NNN...

WAAROM?
KALM MAAR.
WAT BEDOEL JE, VRIEND? IS ER IETS?
WAAROM... DOE JE ME ZO'N PIJN? WAAROM... HAAT JE ME ZO?
WAAR HEB JE HET OVER?
JE OPMERKINGEN... ALS IK OP JACHT GA... MOET JE NIETS VAN ME HEBBEN... WANNEER JE MAAR KUNT... SPREEK JE ME TEGEN...
DAT IS DE REDEN, HÈ?
DAT LITTEKEN... DE SOMALISCHE KUST... SINDSDIEN MINACHT JE ME... IK KEEK HOOG TEGEN JE OP...
MISSCHIEN TE HOOG... MAAR JIJ... JIJ BESCHOUWT ME SINDS DIE DAG ALS EEN LAFAARD, OMDAT IK WILDE VLUCHTEN...
JOHN, HOU TOCH OP... JE VERGIST JE. JA, SOMS ERGER IK ME DOOD AAN JE, MAAR DAT IS OOK OMDAT IK ZO VEEL VAN JE VERWACHT. MAAR NOOIT, NOOIT HEB IK JE ALS EEN LAFAARD BESCHOUWD.
MAAR...
JE HAD GELIJK, VLUCHTEN WAS DIE DAG DE ENIGE OPLOSSING. JE BENT GEEN ZWAKKELING.
DANK JE, RICHARD... NU KAN IK RUSTIG STERVEN.

FEBRUARI 1859.
JE HEBT HET TOCH NOG OVERLEEFD, JOHN!
PLAAG ME NIET ZO... IK DACHT ECHT DAT MIJN LAATSTE UUR GESLAGEN HAD.
WE ZATEN ALLEMAAL IN DE RATS. NU KUNNEN WE EROM LACHEN.
MAAR HET ZOU WEER KUNNEN GEBEUREN. DENK JE DAT WE NOG VER MOETEN?
IK KAN GEEN LENGTEGRADEN MEER BEPALEN, MAAR IK MEEN DEZE BERGEN TE HERKENNEN.
RICHARD, LAAT JE TOCH DRAGEN! IK KAN DIT NIET MEER AANZIEN.
NEE, IK WEET ZEKER DAT HET NIET VER MEER IS. IK BEN RECHTOP VERTROKKEN, IK WIL RECHTOP TERUGKEREN!
EINDELIJK... HET WORDT NACHT. LATEN WE ONDER DIE BOMEN ONS KAMP OPSLAAN.

JOHN! JOHN! DE ZEE! 'T IS GELUKT! WE ZIJN ER, JOHN! NU ALLEEN NOG EEN BOOT VINDEN!
WE KUNNEN EINDELIJK TERUG, RICHARD! TERUG NAAR HUIS!
AUW...
GAAT HET, RICHARD?
MIJN BENEN... DE INFECTIE IS TERUG. JIJ BENT VOLLEDIG HERSTELD, MAAR IK NIET.
IK KAN EEN BOOT NAAR ZANZIBAR NEMEN... OF ZELFS ADEN... MAAR EEN ZEEREIS NAAR LONDEN HOU IK NIET VOL.
WAT STEL JE VOOR?
JIJ GAAT VOORUIT. ORDEN ONZE AANTEKENINGEN OM EEN OFFICIËLE BEKENDMAKING OP TE STELLEN EN WACHT TOT IK ER OOK BEN. IK VOEG ME BIJ JOU ZODRA IK ME WEER WAT BETER VOEL.
HOPELIJK SNEL.
HOE DAN OOK WACHT IK OP JOU VOORDAT IK DE ROYAL GEOGRAPHICAL SOCIETY INLICHT.
WE MAKEN ONZE ONTDEKKINGEN SAMEN BEKEND.

LONDEN, ENKELE MAANDEN LATER.
KAPITEIN BURTON! KAPITEIN BURTON!
BLIJFT U LANG IN LONDEN?
IK HOOP VAN NIET.
WAT VINDT U VAN DE ONGELOOFLIJKE ONTDEKKINGEN VAN UW VRIEND KAPITEIN SPEKE?
SORRY?
HIJ HEEFT IN Z'N EENTJE DE BRONNEN VAN DE NIJL GEVONDEN! WIST U DAT NIET?
KAPITEIN BURTON?

CAPTAIN SIR RICHARD FRANCIS

BURTON

Het beeld dat in dit album van de reizen van Richard Burton en John Hanning Speke wordt geschetst, is gebaseerd op historische feiten, maar het geeft ook de visie van een auteur weer. Dit dossier beschrijft enkele wetenswaardigheden over de zoektocht naar de bronnen van de Nijl en de historische context ervan. Wie er meer over wil weten, moet niet aarzelen om de boeken in de bibliografie te raadplegen.

HISTORISCH DOSSIER DOOR CHRISTIAN CLOT

NAAR DE BRONNEN VAN DE NIJL

De bronnen van de Nijl oefenden eeuwenlang een onweerstaanbare aantrekkingskracht uit, maar niemand kon ooit de exacte positie ervan bepalen. Hiervoor was een ontdekkingsreiziger van het kaliber van Richard Burton nodig, die de lokale talen sprak en in staat was diep in het binnenland door te dringen. De expeditie die hem roem had moeten brengen, leidde ten slotte tot zijn ondergang! Maar zonder hem en zijn drang om grenzen te verleggen, zou het nog decennia hebben geduurd voordat het raadsel werd opgelost.

SIR CAPTAIN RICHARD FRANCIS BURTON
Prent naar een foto van Richard Francis Burton met zijn befaamde snor en sik, enkele jaren na de expeditie naar de bronnen van de Nijl.

HISTORISCHE CONTEXT VAN BURTONS EXPEDITIE NAAR DE BRONNEN VAN DE NIJL

De Britse koloniale expansie, die aan het eind van de zestiende eeuw begon dankzij het machtsverlies van Spanje en Portugal, kreeg een nieuwe impuls in de periode na Napoleons nederlaag bij Waterloo in 1815. Het Verenigd Koninkrijk werd het machtigste land ter wereld. Het breidde gestaag zijn bezittingen uit door belangrijke gebieden te annexeren en er winstgevende factorijen of koloniën te stichten. Het zag er bovendien een manier in om het 'Engelse bevolkingsoverschot' op te lossen, zoals Cecil Rhodes, de Britse politicus-zakenman en stichter van Rhodesië, in 1880 uitlegde: 'Om de veertig miljoen inwoners van het Verenigd Koninkrijk een bloedige burgeroorlog te besparen moeten wij, de staatslieden die in de koloniën leven, nieuw land verwerven waar de overtollige bevolking zich kan vestigen, en nieuwe markten creëren voor de goederen die ze in fabrieken en mijnen produceren.' Een opvatting die de positie van de inheemse bevolking volkomen negeert!

Het Verenigd Koninkrijk, *het rijk waar de zon nooit ondergaat*, besloeg op zijn hoogtepunt, aan het begin van de twintigste eeuw, bijna 33 miljoen vierkante kilometer (22% van het aardoppervlak boven zeeniveau), waar een kwart van de wereldbevolking woonde (450 miljoen mensen). Dit rijk, een van de grootste motoren van de industriële revolutie, had veel grondstoffen nodig om zichzelf in stand te houden, met name voor de bezettingslegers zoals het Indian Army waarvan Richard Burton aan het begin van zijn carrière deel uitmaakte.

Geografische kennis van de aarde was van levensbelang. Alle kusten van de continenten en de belangrijkste eilanden waren bekend, maar de binnenlanden bevatten nog veel lacunes en witte vlekken.

Bovendien ontstond er behoefte aan een grondige wetenschappelijke beschrijving van de wereld, wat resulteerde in de oprichting van de Royal Geographical Society te Londen in 1830. Weldra werd het een van de actiefste wetenschappelijke genootschappen die grootschalige expedities organiseerde ter vergroting van de kennis van de wereld op het gebied van flora, fauna, antropologie en geografie. Sommige van deze ontdekkingsreizen hadden niet alleen een wetenschappelijk doel, maar versterkten ook de positie van de Britten doordat ze bestaande of toekomstige bezittingen in kaart brachten. En als een expeditie een belangrijk geografisch punt bereikte, droeg dit bij aan het prestige van het Verenigd Koninkrijk.

In het nog grotendeels onbekende binnenland van Afrika lagen uitgestrekte gebieden op ontdekking te wachten, die naar verwachting kostbare grondstoffen bevatten. Vooral de bronnen van de Nijl, waar al eeuwenlang naar werd gezocht, hadden een legendarische status.

Landschap bij de toegang tot Unyamwezi, de beroemde 'Maanbergen' volgens Richard Burton. Gravure uit deel 1 van The Lake Regions of Central Africa: A Picture of Exploration *(zie bibliografie).*

DE BRONNEN VAN DE NIJL

De Nijl: geografie en geschiedenis

De Nijl is een van de belangrijkste rivieren ter wereld, meer dan 6500 kilometer lang, samen met de Amazone in Zuid-Amerika de langste ter wereld.

In het zuiden splitst de Nijl zich in twee armen: de kortere Blauwe Nijl, waarvan het Tanameer in Ethiopië de bron is, en de langere Witte Nijl, die uit het in Oeganda gelegen Victoriameer stroomt. De twee armen komen samen in Khartoum (Soedan) en vormen de Grote Nijl die door Soedan en Egypte stroomt.

Met inbegrip van de Blauwe en de Witte Nijl doorkruist de rivier vijf landen: Ethiopië, Oeganda, Zuid-Soedan, Soedan en Egypte. Het stroomgebied beslaat nog vijf andere landen: Rwanda, Burundi, Tanzania, Democratische Republiek Congo en Kenia. Voor al deze landen is het water van de Nijl van levensbelang.

In tegenstelling tot de Amazone stroomt de Nijl voornamelijk door woestijnachtig gebied, waarvan hij de enige bron van water is. In het verleden was de rivier een verkeersader en vooral de levensbron van de bevolking. Als het water steeg en buiten zijn oevers trad, zette de Nijl over grote gebieden vruchtbare leem af en maakte daarmee landbouw mogelijk (deze cyclus wordt tegenwoordig geregeld met behulp van stuwdammen). Dankzij dit klimatologische fenomeen kon de grote Egyptische beschaving zich ontwikkelen. Hieraan ontleenden de farao's zelfs hun macht, want men dacht dat zij het water lieten rijzen en dalen om zo hun volk te voeden en de handel te bevorderen. De Nijl speelde dus een cruciale sociale en politieke rol. In de Egyptische mythologie werd hij zelfs vergoddelijkt. Het is niet verwonderlijk dat alle beschavingen die ermee kennismaakten, of het nu Egyptenaren, Grieken of Romeinen waren, zich afvroegen waar hij ontsprong.

De bronnen, tussen fantasie en werkelijkheid

Stel je voor dat je in een tijd leeft waarin het grootste deel van de aarde nog onbekend is, terwijl alle pogingen om stroomopwaarts te varen mislukt zijn. Niemand heeft enig idee waar de rivier die je voorbij ziet stromen, vandaan komt... Dat is vast genoeg om je nieuwsgierigheid te prikkelen, zeker als deze kwestie al eeuwenlang op een antwoord wacht. Dit geldt voor alle rivieren, maar het vitale belang van de Nijl

Kaart van Afrika door de Duitse cartograaf Sebastian Munster uit 1554. Hij stelt de bronnen van de Nijl voor als grote meren die deels worden gevoed door water uit de bergen.

maakte van deze vraag een ware mystieke queeste: de zoektocht naar de Vader aller Rivieren en de oorsprong van het leven was meer dan een geografische uitdaging – het was noodzakelijk om de Egyptische beschaving te begrijpen. Het zou echter millennia duren voordat de oorsprong van de rivier eindelijk werd ontsluierd.

De grote expedities naar de bronnen

Sinds de eerste farao's zijn er vele theorieën en legenden ontstaan over de bronnen van de Nijl. Onder Ptolemaeus II (309-246 v. Chr.) en Ptolemaeus III (284-222 v. Chr.) staken twee ideeën de kop op: de eerste dacht dat de Nijl zijn water kreeg van een reusachtige binnenzee of een reeks grote meren; de tweede volgde zijn tijdgenoot Eratosthenes en stelde zich de bronnen voor als hoge, besneeuwde bergen, de Maanbergen. Destijds kon niemand deze theorieën bevestigen of ontkrachten. Bijna alle expedities die erop uitgestuurd werden, verdwenen spoorloos en niemand slaagde erin de moerassen van de Sudd over te steken. Deze uitgestrekte moerasvlakte in het huidige Zuid-Soedan waar de rivier zich vertakt in talloze zij-armen, is vrijwel ontoegankelijk. De bodem is een grote spons, de reiziger is er omringd door een zeer vijandige fauna en er zijn geen oriëntatiepunten.

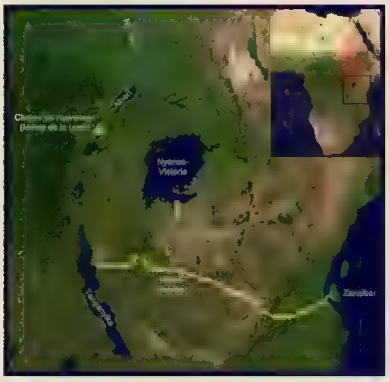

NASA-satellietfoto van het zuidelijke stroomgebied van de Nijl. Aangegeven zijn de belangrijkste meren, de positie van de Maanbergen en de beginroute van de expeditie van Burton en Speke.

Aan het begin van de zeventiende eeuw begonnen de op verovering beluste Europeanen zich te interesseren voor de Nijl en zijn geografie. De bronnen van de Blauwe Nijl, die minder moeilijk te bereiken zijn, werden als eerste ontdekt, officieel door James Bruce in 1770. Hij zag het Tanameer en de omringende bergen, waarna hij de rivier afvoer tot aan de samenvloeiing met de Witte Nijl.

De bronnen van de Witte Nijl, die afgeschermd worden door omvangrijke natuurlijke barrières, bleven tot in de negentiende eeuw onbekend, hoewel de inlanders regelmatig spraken over 'grote meren' in het binnenland!

Omdat het onmogelijk leek de rivier op te varen, overwogen de Britten – op initiatief van Richard Burton – om ze over land, vanuit de bergen, te benaderen. Tussen 1850 en 1889 ontdekten diverse expedities eindelijk het gebied van de grote meren en ze stelden vast dat de Nijl in het Victoriameer ontsprong. Het gaat vooral om de expedities van Burton en Speke (1857-59), Speke en Grant (1861-63), het echtpaar Florence en Samuel Baker (1861-65, stroomopwaarts), David Livingstone (1858-64 en 1866-73) en Henry Morton Stanley (1871-72 en 1874-77).

Waar zijn de echte bronnen?

Het Victoriameer (vroeger Nyanzameer), dat John Hanning Speke in 1858 voor het eerst zag, is het hoofdbekken van de Witte Nijl. Maar het meer wordt zelf gevoed door talrijke kleine rivieren. De zoektocht naar de bronnen van de Nijl ging dan ook – weliswaar minder fanatiek – nog decennialang door, in feite tot aan de huidige dag. Nog regelmatig kondigt een expeditie aan dat ze de 'ware', hoogst gelegen bron van de Nijl heeft gevonden!

Tegenwoordig worden meerdere plekken als ware bronnen beschouwd, onder andere: het begin van de Akagera-rivier in het Nyungwe-woud (Rwanda); een plek ten zuiden van de stad Rutovu in Burundi, officieel erkend door de Unesco; en de nog hoger gelegen bronnen in de Rwunzori-bergketen (de watermaker) oftewel de beroemde Maanbergen van Ptolemaeus III.

Is het echt zo belangrijk om *de* verste bron van de Nijl te kennen? Gezien het aantal waterlopen die in het Victoriameer uitkomen lijkt dat nogal belachelijk. Toch hebben honderden mensen eeuwenlang hun zoektocht met de dood moeten bekopen, en het blijft een van de meest betwiste geografische kwesties ter wereld.

Geopolitiek van de Nijl: van wie is het water?

Niet alleen geografen hebben belangstelling voor de bronnen en het stroomgebied van de Nijl. Heeft degene die de bronnen bezit, niet ook in zekere zin recht op de hele rivier? Want de Nijl, die het land bevloeide en drinkwater aanvoerde, heeft altijd begeerte opgewekt. In de oudheid zagen de Egyptenaren er al op toe dat niemand de goede doorstroming kon belemmeren van het water, waarvan hun voortbestaan afhing. In de negentiende eeuw ontstonden er spanningen tussen de landen die het stroomgebied hadden gekoloniseerd, zoals België (de Onafhankelijke Staat Congo van Leopold II), het Britse Rijk en Duitsland (Oost-Afrika). De onafhankelijkheid van Egypte gooide alles overhoop. Groot-Brittannië en het kersverse Egypte tekenden uiteindelijk in 1929 een akkoord dat Egypte het recht gaf zijn veto uit te spreken over elk project om het water tegen te houden, zodat in feite geen enkel ander land het Nijlwater naar eigen goeddunken kon gebruiken. Na de onafhankelijkheid van Soedan in 1956 werd het akkoord in 1959 herzien. Er was nog steeds geen sprake van gelijkheid, want Egypte had nu recht op 55,5 miljard kubieke meter en Soedan op 18,5 miljard kubieke meter per jaar, in totaal drie kwart van het rivierwater, terwijl de overige acht landen aan de Nijl met het overschot werden afgescheept. Dit leidde tot veel spanningen, die de afgelopen jaren weer oplaaiden door het watergebrek en de economische malaise in de landen aan de Boven-Nijl. Er bestaat een groot risico dat er nieuwe conflicten uitbreken over het water van de rivier.

DE EXPEDITIE VAN BURTON EN SPEKE NAAR DE BRONNEN VAN DE NIJL

De expeditie

De Arabische handelaren die in het huidige Tanzania actief waren, spraken al decennialang over een ‘binnenzee’ die de inheemse stammen hun hadden beschreven. De Britten vonden deze informatie geloofwaardig genoeg om een expeditie uit te rusten die officieel tot doel had handelscontacten met de lokale stammen te leggen, maar de ware opdracht was het vinden van de bronnen van de Nijl. Zo ontstond de ‘expeditie naar het merengebied in Centraal-Afrika’, die grotendeels door de Royal Geographical Society werd gefinancierd. Richard Francis Burton kreeg de leiding, bijgestaan door John Hanning Speke. Speke zag zich eerder als medeleider van de expeditie en had moeite om Burtons besluiten en bevelen te accepteren. Het bleek al snel dat de beide mannen slecht met elkaar konden opschieten.

Toen de expeditie op 16 juni 1857 Zanzibar verliet, waren de eerste spanningen al voelbaar. Ze waren elkaars tegenpolen. Burton was kleurrijk, welbespraakt en kon anderen tot de grond afbranden. Hij hield ervan de plaatselijke bevolking te bestuderen en te beschrijven, bezat een groot geografisch talent en voelde zich in Afrika in zijn element. Speke uitte zich moeilijk, kon moeilijk overweg met de inlanders en ging het liefst op trofeeënjacht. Ze waren allebei koppig en zochten – om verschillende redenen – erkenning en roem.

Er gingen tientallen dragers mee met genoeg proviand en materieel om het maanden uit te houden. Ze droegen onder andere honderden meters stof, een van de meest gewilde ruilmiddelen in deze streken. De stoet werd geleid door de gidsen Saïd ben-Selim en Sidi Mubarak ‘Bombay’, die in Zanzibar door Speke was aangeworven en van grote waarde zou blijken voor de expeditie.

De heuvels, de Afrikaanse steppen en de broeierige hitte maakten de voortgang moeilijk, en tijdens de regenseizoenen (lente en herfst) kwamen daar nog eens de insecten bij. Maar de meeste vertraging liepen ze op door ziektes. Burton en Speke werden meermaals ernstig ziek. Burton kon enkele maanden niet lopen en werd keer op keer geveld door malaria. Speke werd tijdelijk bijna doof en blind en kreeg hoge koorts, maar over het geheel genomen had hij minder te verduren dan Burton.

Elk gebied dat ze doorkruisten, stond onder leiding van een plaatselijke heerser met wie ze moesten onderhandelen over de prijs voor hun doortocht. Door al deze tegenslagen vorderde de expeditie zeer moeizaam. Burton greep de vertragingen aan om de stammen te bestuderen en Speke om te jagen.

De kaart die Burton en Speke na hun expeditie naar de bronnen van de Nijl tekenden. Te zien zijn hun route, het Tanganyikameer en in het noorden het zuidelijke deel van het Nyanza-Victoriameer, dat alleen door Speke was gezien.

De meren

De expeditie bereikte op 12 februari 1858 eindelijk het eerste grote meer: het Tanganyikameer op 770 meter hoogte (lengte 677 km, het langste meer ter wereld). Burton was na een lange ziekte enigszins hersteld en Speke was op dat moment bijna blind en tijdelijk doof, omdat er een insect in zijn oor was gekropen dat hij er met een mes uit had willen peuteren.

Burton was onder de indruk van de schoonheid van het landschap: ‘Er is niets indrukwekkenders dan de eerste aanblik van het Tangayikameer, dat zich koestert in de boezem van de bergen en de tropische zon.’ Hij was ervan overtuigd dat dit de bron van de Nijl was!

Hij ging meteen op zoek naar een bootje om de diepte van het meer te peilen en om aan de noordkant de stroom te ontdekken die het begin van de Nijl zou zijn.

Maar de roeiers die hij had gehuurd, weigerden naar het noorden van het meer te gaan uit angst voor de stammen die volgens hen menseneters waren. De Arabische kooplui die ze hadden ontmoet in Ujiji, een dorp dicht bij het meer, bevestigden dat er aan de noordkant een rivier uit het meer stroomde, maar zolang Burton het niet met eigen ogen had gezien, bleef de twijfel bestaan. En deze twijfel zou de rest van zijn leven aan Burton blijven knagen.

Het hele gebied was een centrum van de slavenhandel. De grootste slavenmarkt bevond zich op het eiland Zanzibar. Burton en Speke kregen vaak met slavenhandelaren te maken.

De terugreis

Verheugd over de ontdekking van het meer begonnen de ontdekkingsreizigers op 26 mei 1858 aan de terugreis. Ze kwamen aan in Kazeh (het huidige Tabora), dat ze op de heenreis ook al hadden aangedaan. Omdat de beide Britten – vooral Burton – opnieuw ernstig ziek waren, moest de expeditie enkele weken in het dorp blijven. Speke, die als eerste weer op de been was, ergerde zich aan het oponthoud en besloot met toestemming van Burton een ander meer, ten noorden van Kazeh, te bezoeken waarover de inlanders hadden verteld: het Nyanzameer. Toen hij na enkele weken op 25 augustus terugkeerde, verklaarde hij tegen zijn reisgenoot dat hij het meer had gevonden en dat het volgens hem belangrijker was dan het Tanganyikameer. Hij was ervan overtuigd dat het Nyanzameer, door hem herdoopt tot Victoriameer, de bron van de Nijl was! Het lag hoger en noordelijker dan het Tangayikameer – de geografische ligging was een belangrijk argument! Helaas beschikte Speke niet over meetinstrumenten en was zijn bewering slechts een hypothese. Omdat hij de inheemse talen niet sprak, had hij misschien ten onrechte van de inlanders begrepen dat er aan de noordkant van het meer een rivier ontsprong, een bewering die hij niet had kunnen verifiëren. Volgens Burton bracht hij geen enkel bewijs mee en waren het louter veronderstellingen! Dat meningsverschil leidde tot de definitieve breuk tussen beide mannen.

De stad Zanzibar vanaf zee. Gravure uit deel 1 van The Lake Regions of Central Africa: A Picture of Exploration *(zie bibliografie).*

Op 26 september verliet de expeditie Kazeh, waarna ze op 4 maart 1859 in Zanzibar arriveerden. Burton had opnieuw koorts en kon niet meteen aan boord gaan. Ze spraken af dat Speke alvast naar Londen zou varen om het verslag van de expeditie voor te bereiden. Burton zou hem achterna komen zodra hij hersteld was, om samen met hem de Royal Geographical Society toe te spreken. Speke beloofde plechtig dat hij geen mededelingen over de expeditie zou doen voordat Burton terug was, die er op zijn beurt van overtuigd raakte dat het Victoriameer het belangrijkste waterreservoir van de Nijl was. Dit schreef hij in een brief van 19 april 1859, drie dagen na het vertrek van Speke.

'De getrouwen van de kapiteins Speke en Grant': een groep inheemse lijfwachten tijdens de expeditie van Speke en Grant. De man in het midden is mogelijk Sidi Mubarak Bombay.

De controverse

Toen Burton enkele weken na zijn reisgenoot in Londen arriveerde, hoorde hij dat Speke al op 8 mei – direct na diens aankomst in Groot-Brittannië – een presentatie had gehouden voor de Royal Geographical Society. Hij had verklaard dat hij in zijn eentje de bron van de Nijl, namelijk het Victoriameer, had ontdekt. De president van de RGS had hem 2500 pond beloofd een nieuwe expeditie.

Sindsdien was het oorlog tussen beide mannen. Burton trok Spekes capaciteiten om het landschap op te meten in twijfel. Volgens hem was het met de beschikbare informatie onmogelijk om te beweren dat de bron van de Nijl ontdekt was. Speke kleineerde op zijn beurt Burton door te verklaren dat hij wegens de gezondheidstoestand van zijn meerdere de leiding van de expeditie had overgenomen. Omdat hij niet over bewijzen beschikte, probeerde hij Burton zwart te maken, een tactiek die hij ook later bij andere mede-expeditieleden zou toepassen. Louter om Speke tegen te spreken beweerde de woedende Burton daarop dat het Tanganyikameer de bron van de Nijl was.

De expeditie van Speke en Grant

Speke vertrok op oktober 1860 opnieuw vanaf Zanzibar, dit keer in het gezelschap van kapitein James Augustus Grant. Hij leidde de missie en liet Grant een papier ondertekenen waarin deze beloofde niets over de tocht te publiceren of bekend te maken zonder zijn toestemming.

Ondanks vele incidenten naderden ze in 1862 het Victoriameer. Nadat Speke Grant erop uit had gestuurd om andere plekken te verkennen, ging hij zelf naar het meer. Hij liep er via de westkant omheen en vond zo de rivier die aan de noordzijde, via de waterval die hij Ripon Falls doopte, uit het meer stroomde. Dit was zonder twijfel het begin van de Nijl. Omdat hij alleen was, kon hij de ontdekking ervan opeisen. Nadat Grant zich bij hem had gevoegd, probeerden ze de rivier naar het noorden te volgen, maar vanwege het moeilijk begaanbare terrein moesten ze een grote omweg maken. Bij Gondokoro in Zuid-Sudan stuitten ze op de expeditie van Samuel en Florence Baker, die de Nijl stroomopwaarts hadden gevolgd.

ARABISCHE KOOPMANNEN EN SLAVERNIJ

Enkele eeuwen eerder hadden Arabische kooplieden factorijen gesticht op Zanzibar en in de streek van het huidige Tanzania. Hun handel bestond voornamelijk uit slaven. Hele groepen jonge mensen werden ontvoerd en verkocht. Deze bloeiende markt bediende Azië en het Midden-Oosten, en soms zelfs Zuid-Amerika, wanneer de westelijke aanvoerroute (die werd beheerst door de Europeanen) niet genoeg slaven kon leveren. Het is niet precies bekend hoeveel slaven er op de markten van Zanzibar zijn verkocht, maar het liep in de miljoenen.

De kooplieden waren afhankelijk van lokale volken die de jongeren van rivaliserende stammen ontvoerden en voor weinig geld in de factorijen verkochten. De inheemse slavenhandel was al wijdverbreid voordat de Arabische of westerse kooplieden kwamen. De handelaren hoefden dus niet zelf het binnenland in te trekken.

Hoewel Groot-Brittannië in het begin van de negentiende eeuw officieel de slavernij afschafte, kon het andere landen deze praktijk niet verbieden en liet het de meeste bestaande handelsroutes in stand. Zo bleef Zanzibar tot ver in de negentiende eeuw een belangrijke slavenmarkt.

Monument ter herinnering aan de eeuwenlange handel in Afrikanen op Zanzibar, die in 1873 officieel werd afgeschaft.

Het schilderij De slavenmarkt *van Jean-Léon Gérôme, waarop een slavin wordt verkocht.*

Daarna bereikte Speke Khartoum, waar hij een telegram naar Londen stuurde: 'De Nijl is opgelost.'

Toch bleven er na zijn terugkeer twijfels bestaan, omdat hij niet de volledige loop van de rivier had kunnen vaststellen. Bovendien begon Speke's houding tegenover zijn reisgenoten vragen op te roepen. Dit speelde een belangrijke rol bij de controverse. Om de kwestie definitief op te lossen besloot Muchison in 1864 een debat tussen Speke en Burton te organiseren. Speke overleed echter voordat het plaats kon vinden.

RICHARD FRANCIS BURTON

Burton de ontdekkingsreiziger

Burton werd geboren op 19 maart 1821 in Torquay in Devon. Zijn vader was een militair en zijn moeder behoorde tot een adellijke familie. Op de vele reizen die zijn ouders naar Frankrijk en Italië maakten, leerde hij al jong vreemde culturen en talen kennen. Het was meteen duidelijk dat hij makkelijk andere talen oppikte. Hij sprak weldra vloeiend Latijn, Frans, Italiaans en een aantal plaatselijke dialecten. Maar ook zijn ongezeglijkheid kwam al snel aan het licht en hij werd geregeld van school gestuurd. Als verstokte vechtersbaas daagde hij iedereen die hem uitlachte, tot een duel uit. Zijn vader, die hem aanspoorde dienst te nemen in het leger, kocht voor 500 pond – zo ging dat in die tijd – een aanstelling tot luitenant in de infanterie van de trots van het Verenigd Koninkrijk: het British Indian Army.

In India ergerde Burton zich aan de vaak gemakzuchtige en neerbuigende houding van zijn collega's. Hij was daarentegen gefascineerd door het contrastrijke land met allerlei culturen. Hij leerde snel de plaatselijke talen, zoals Hindoestaans, Perzisch, Arabisch en Gujarati. Zodra generaal Charles Napier dit opmerkte, vertrouwde hij hem spionagemissies onder de lokale bevolking toe. Maar zoals zo vaak bezorgden Burtons methodes en scherpe tong hem veel vijanden. Na het vertrek van Napier werd Burton aan de kant geschoven en zelfs van pedofilie beschuldigd vanwege een onderzoek dat hij had uitgevoerd in de plaatselijke bordelen. Zijn losbandige reputatie, die hij zelf nooit tegensprak, zou hem zijn leven lang achtervolgen.

Toen hij eindelijk verlof kreeg, was hij blij dat hij de intriges in het leger de rug toe kon keren en zich overgeven aan zijn passie voor ontdekkingsreizen. Zijn eerste expeditie zou hem beroemd maken: in 1853 reisde hij naar Medina en Mekka, de heilige steden van de islam die voor niet-moslims verboden zijn. Dankzij zijn voorliefde voor vermommingen en zijn talenknobbel bracht hij deze reis, die hem de doodstraf had kunnen opleveren indien hij was ontdekt, tot een goed einde *(meer hierover in deel twee: Sir Richard Francis Burton, de reis naar Mekka).*

Het bekendste portret van Richard Francis Burton (met zijn befaamde hangsnor en sik), gefotografeerd door Lock en Whitfield. Uit: Men of Mark, *door Thompson Cooper (1880).*

Boten op het Tanganyikameer: op zoek naar de rivier die noordwaarts stroomt. Gravure uit deel 2 van The Lake Regions of Central Africa: A Picture of Exploration.

Het beroemde portret van John Hanning Speke na terugkeer van zijn tweede expeditie naar de bronnen van de Nijl. Hij poseert met voorwerpen die onmisbaar zijn voor een ontdekkingsreiziger, zoals zijn geweer en een sextant. Op de achtergrond zien we de watervallen van het Victoriameer: het begin van de Nijl.

Ontvangst van de kapiteins Speke en Grant door de Royal Geographical Society in 1863. Deze gravure verscheen op de voorpagina van het tijdschrift Illustrated London News *op 4 juli 1863.*

Als gevierd ontdekkingsreiziger en schrijver maakte hij een reis naar Somalië om het land te verkennen en in kaart te brengen. Tijdens het tweede deel van deze missie, die hem tot Harar bracht, werd hij vergezeld door drie jonge luitenants: Stroyan, Herne en John Hanning Speke, die hij voor het eerst ontmoette. De reis werd echter een ramp. Bij een aanval door inlanders werden Stroyan en Herne gedood en raakte Speke ernstig gewond. Burton kreeg een assegaai in zijn gezicht. Hij pronkte graag met het litteken op zijn wang, dat zijn harde en gewelddadige imago onderstreepte.

Zijn reislust had niet geleden onder deze tegenslagen. Na een periode in het leger kreeg hij toestemming om een expeditie naar de bronnen van de Nijl te leiden. Mede door de polemiek die na afloop ontstond, zag hij later van verdere ontdekkingsreizen af. *(Wordt vervolgd.)*

JOHN HANNING SPEKE

John Hanning Speke (1827-1864) werd in Bideford geboren. Hij kwam uit een gegoede familie en ging al jong in het leger. In 1844, tijdens de eerste oorlog tegen de Sikhs, vertrok hij onder sir Colin Campbell naar India. Er werd echter weinig gevochten en hij had daardoor veel vrije tijd. Hij trok er vaak op uit en raakte verslingerd aan jagen, een activiteit waarin hij uitblonk en die zijn grootste passie zou worden. Van zijn reizen bracht hij altijd tal van jachttrofeeën mee.

Hij kreeg in 1854 een jaar verlof om met luitenant Richard Burton mee te gaan op diens ontdekkingsreis naar Somalië. Nadat Speke tijdens een aanval door inlanders ernstig gewond was geraakt aan zijn been, keerde hij terug naar Londen om te herstellen. Na afloop van zijn verlof nam hij in 1855 deel aan de Krimoorlog tegen het Russische Rijk, 1853-1856. Toen hij hoorde dat Burton een expeditie vanaf Zanzibar naar Centraal-Afrika zou leiden, vroeg hij eraan deel te mogen nemen.

Terug in Londen wachtte hij niet op Burtons terugkeer, maar eiste het succes van de expeditie voor zichzelf op. Hij werd bevorderd tot kapitein en kreeg toestemming voor een tweede expeditie naar de bronnen van de Nijl. Speke bleef echter blootstaan aan kritiek, omdat hij niet onomstotelijk kon bewijzen dat hij de bronnen had ontdekt.

Nog geen twee jaar na zijn terugkeer, kort voor het debat over de Nijl in Bath, overleed Speke op 15 september aan de gevolgen van een jachtongeluk. Niemand was aanwezig bij zijn dood. Het blijft een raadsel hoe een van de beste schutters van het land zichzelf per ongeluk kon doodschieten.

Ondanks zijn slechte reputatie en dubieuze beslissingen was Speke een moedig man, die niet van opgeven wist en een sleutelrol speelde bij de zoektocht naar de bronnen van de Nijl.

SIDI MUBARAK 'BOMBAY'

Sidi Mubarak (1820-1885) behoorde tot de WaYao, een volk dat in het huidige Tanzania en Mozambique leeft. Het had destijds de reputatie als slavenhandelaars voor de Swahili te werken. In zijn jeugd werd hij gevangengenomen en als slaaf verkocht. Zijn meester nam hem mee naar Bombay in India, waar hij als huisbediende werkte. Hij leerde er Hindi en liet zich voortaan Sidi Bombay noemen.

Na de dood van zijn meester keerde hij als een vrij man terug naar Zanzibar. Vanwege zijn talenkennis deden de Britten een beroep op hem voor hun expedities naar Centraal-Afrika, om te beginnen die van Burton en Speke in 1856. De ontdekkingsreizigers waardeerden zijn werk. Burton vertrouwde hem volkomen en noemde hem 'het sieraad van de groep'.

Hierna nam hij deel aan alle Britse tochten naar Centraal-Afrika. Van 1856 tot 1876 vergezelde hij Speke en Grant, Henri Morton Stanley en anderen. Bij al die reizen vervulde hij een onmisbare rol.

De Royal Geographical Society kende hem de zilveren medaille toe, maar hij werd nooit uitgenodigd om naar Groot-Brittannië te komen.

Hij raakte aan het eind van zijn leven in de vergetelheid en kreeg pas recent weer enige erkenning.

BIBLIOGRAFIE (OM MEER EROVER TE WETEN EN VERDER TE REIZEN)

Als u dankzij deze strip meer over Richard Francis Burton en de bronnen van de Nijl wilt weten, kan ik u deze boeken aanraden:

- Fawn Brodie, *The Devil Drives: A Life of Richard Burton*, W.W. Norton & Company, 1967
- Chantal Edel (red.), *Le Nil, aux sources du mystère*, teksten van diverse ontdekkingsreizigers (Burton, Speke, Bruce, Baker, Livingstone, Stanley), Omnibus, 2011
- Richard F. Burton, *The Lake Regions of Central Africa: A Picture of Exploration*, twee delen, Longman, Green, Longman and Roberts, Londen, 1860
- John H. Speke, *Journal of the Discovery of the Source of the Nile*, William Blackwood and Sons, Edinburgh, 1863
- Film: Bob Rafelson, *Mountains of the Moon* (1990)
- Internet: http://burtoniana.org.

Verantwoording afbeeldingen: © Princeton University Library (www.princeton.edu); Royal Geographical Society (www.rgs.org); Emile Bayard; DR